ئۇيغۇر تىبابىتى قىسقىچە تارىخى ماتېرىياللىرى توپلىمى

(1)

«جۇڭگو تىببىي چوڭ قامۇسى» ئۇيغۇر تىبابەت تومى ئىشخانىسى
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مەھىيە نازارىتى ئۇيغۇر
تىبابىتى تەتقىقات ئىشخانىسى

كىرىش سوز

شىنجاڭ ئۇيغۇر تىبابىتى ئىلمىنىڭ تارىخى، مەملىكىتىمىزنىڭ ئىجتىمائى پەنلىرىنىڭ بىر تەركىبى قىسمى بولۇپ، ئۇ نەچچە مىڭ يىللىق ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. بۇندىن ئىلگىرى ئۆتكەن تىبابىتى تارىخىدا، ئۇيغۇر تىبابىتى تارىخى يېزىلمىغانلىغى ئۈچۈن ئاز قالغان ئىدى. پارتىيە 11 - قۇرۇلتىيىنىڭ 3 - ئومۇمى يىغىندىن كېيىن، مىللى تىبابەتنى چىلىك ئىلمىگە ۋارىسلىق قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، سەھىيە مىنىستىرلىگىدىن رايونىمىزغا تاپشۇرغان «تىببى چوڭ قامۇسى»نىڭ ۋەتەن تىبابىتى ئىلمى قىسمىدىكى ئۇيغۇر تىبابىتى تارماق تومىنى يېزىشنى ئورۇنلاش بىلەن بىرگە 4 يىلدىن بۇيان تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش، جاپالىق تىرىشىشلار نەتىجىسىدە «ئۇيغۇر تىبابىتى ئىلمى قىسقىچە تارىخى»نىڭ ئىپتىدائى ماقالىسىنى يېزىشنى دەسلەپكى قەدەمدە تاماملاپ، ۋەتەن تىبابىتى ئىلمىنىڭ تارىخىدىكى ئاقنى تولدۇردۇق.

ئۇزۇن مۇددەتلىك فېئوداللىق جەمىيەتتە، ئۇيغۇر تىبابىتىدىن ئىبارەت بۇ گۈھەر ئەخلەت - چاۋا دەپ قارىلىپ، قوللاشقا ۋە رىغبەتلەندۇرۇشكە ئىگە بولالمىغان ۋە ھېچكىم ئىنكاس بولماسلىقتەك ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان ئىدى. قەدىمدىن تارتىپ ئۇيغۇر تىبابىتى بىتىنىڭ نۇرغۇنلىغان تىببى، دورا ئەسەرلىرى، مەخسۇس كىلاسسىك ئەسەرلىرى بولغان بولسىمۇ، بىر قانچە قېتىملىق تارىخىي ئۆزگىرىشلەر تۈپەيلىدىن كۆپ قىسمى يوقىلىپ كەتكەن، يەنە بىر قىسمىنى چەتئەل قاراقچى - ئوغرىلىرى تەرىپىدىن بۇلاپ كېتىلگەن ئىدى. ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغانلىرى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يېزىلغان، تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان «قەدىمقى ئۇيغۇر تىبابىتى تېكىستلىرى» ۋە بېيجىڭ كۈتۈپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان «36 تال يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي رايوندىكى ئۇيغۇر تېۋىپلىرى يازغان ئەسەر» قاتارلىقلار خالاس. ئۇيغۇر تىبابىتى ئىلمىنىڭ مول مىراسلىرىنى ئاساس قىلىپ، ئۇيغۇر تىبابىتى ئىلمىنى ئەسەرلەرنىڭ كۆپ قىسمى بىر نەچچە تومدىن باشقا، ھازىر بار بولغان تىببى قېدىمىي ئەسەرلەرنىڭ مەخسۇس ئەسەرلىرى ۋە چىك سۇلالىلىرىدىن كېيىنكى ئۇيغۇر تىبابەت ئالىملىرىنىڭ مەخسۇس ئەسەرلىرى ۋە قول يازما ماتېرىياللىرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

رايونىمىزنىڭ ئۇيغۇر تىبابىتى ئىلمى مىراسلىرىنى قېزىش، تەتقىقات قىلىش خىزمەتلىرى 3- ئومۇمى يىغىندىن كېيىن باشلانغان ئىدى. نازارىتىمىز 4 يىلدىن بۇيان ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، ھەرقايسى جايلارغا 3 قېتىم ئۇيغۇر تىبابىتى تارىخىنى تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى ئەۋەتتى. ئۇلار يىپەك يولىنى بويلاپ، ئۇزۇن مۇساپىلارنى بېسىپ، مىڭلىغان قەدىمقى ۋە ھازىرقى زامان ماتېرىياللىرىنى كورۇپ چىقتى، نەچچە يۈزلىگەن پىشقەدەم ئۇيغۇر تېۋىپلىرىنى زىيارەت قىلدى. قېرىنداش ئۇلكە، رايون، شەھەرلەردىكى پەن - تېخنىكا ئورۇنلىرى كۈتۈپخانىلار، تارىخ تەتقىقات ئورۇنلىرى، قەدىمقى يادىكارلىقلارنى تەكشۈرۈش - قېزىش ئورۇنلىرى ۋە مۇناسىۋەتلىك ئالى مەكتەپلەرنىڭ يارىدەمى ئارقىسىدا، بەزى قەدىمى خارابىلارنى تەكشۈرۈپ چىقتى، نۇرغۇنلىغان تارىخى ماتېرىياللار

ۋە ئەملىي نەرسىلەرنى تاپتى. ئۇيغۇر تىبابىتىنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى دەسلەپكى قەدەمدە ئىگىلەپ چىقىپ، بۇنىدىن كېيىنكى ئۇيغۇر تىبابىتىنىڭ مىراسلىرىنى قەدىرلەش، رەتلەش ۋە تارىخى ماتېرىياللارنى تەتقىق قىلىش، ئۇيغۇر تىبابىتى ئىلمىي ئىشلىرىنى تەرەققى قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئاساس سېلىندى. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن بىز، خىزمەتچىلىرىنى قوللىنىپ، مەركىزىي مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى، جۇڭگو ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى، بېيجىڭ كۇتۇپخانىسى، جۇڭگو تەتقىقات ئاكادېمىيىسىنىڭ جۇڭگو تارىخى ماتېرىياللىرى تەتقىقات ئورنى، بېيجىڭ داشۇي تارىخ پاكۇلتېتى، نەنجىڭ كۇتۇپخانىسى، نەنجىڭ داشۇي تارىخ پاكۇلتېتى، شاڭخەي كۇتۇپخانىسى، جۇڭخۇا مېدىتسىنا ئىلمىي جەمئىيىتى، شاڭخەي شوبىسى كۇتۇپخانىسى، ياڭجۇ، جىڭ جاڭ، سۇجۇ قېدىمى كىتاپلار كۇتۇپخانىسى، شەنشى موزېيخانىسى، لەنجۇ كۇتۇپخانىسى، دۇڭخۇاڭ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى، چۆەن جۇ موزېيخانىسى، شىنجاڭ پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى، شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى، شىنجاڭ موزېيخانىسى، شىنجاڭ داشۇي، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كۇتۇپخانىلىرىغا ھەمدە خوتەن، تۇرپان، جىمسار، گۇچۇڭ قاتارلىق جايلاردىكى ئاساره - ئەتىقىلەرنى باشقۇرۇش ئورۇنلىرىغا سەمىمى رەخمەت ئېيتىمىزنى بىلدۈرىمىز.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، گەرچە بىز ئۇزلۇكسىز ھالدا تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش، يېزىش ئاساسىدا ئىپتىدائى ماقالىنى يېزىپ چىققان بولساقمۇ، ئادەم كۆچمىز يېتەرسىز، ۋاقىت قىس، ماتېرىياللار كەمچىل بولغاچقا، ماتېرىيالدا يەنىلا كەمچىلكىلەر مەۋجۇت، بەلكىم خاتالىقلار كورۇلۇشى مۇمكىن. ماتېرىياللارنى ياخشى ساقلاپ، يوقىتىپ قويۇشتىن ساقلىنىش، تېخىمۇ مۇھىمى يولداشلاردىن پىكىر ئىلىشقا ئاسانلىق تۇغدۇرۇشنى مەقسەت قىلىپ ۋە بۇنىدىن كېيىن قايتا ئىشلەپ، ئۇزگەرتىپ تولۇقلاپ، يۇقىرى كوتىرىپ، بەلگىلىك تەلەپكە يېتىشكە پايدىلىق بولسۇن ئۈچۈن، مۇناسىۋەتلىك بىرقانچە ماقالىلارنى تاللاپ «ئۇيغۇر تىبابىتى قىسقىچە تارىخى ماتېرىياللىرى توپلىمى» قىلىپ تۇزۇپ چىقتۇق.

پارتىيە، ھوكۈمەتنىڭ ھەرقايسى جايلاردىكى مۇناسىۋەتلىك رەھبەرلىرى، پەن - تېخنىكا خىزمەتچىلىرى، رايونىمىزدىكى مىللەتلەر تارىخى تەتقىقاتچىلىرى ۋە كادىر، ئاھالىنىڭ تەنقىدى پىكىرلىرىنى بېرىپ تۇزىتىپ قويۇشىنى ئۈمىت قىلىمىز.

ئىسھاقجان

1982 - يىل 9 - ئاينىڭ 24 - كۈنى

مۇندەرىجە

شىنجاڭ ئۇيغۇر تىبابىتىنىڭ قىسقىچە تارىخى (1)..... 1
..... ئۇيغۇر تىبابىتى تارىخ گۇرۇپپىسى
جۇڭگو تىبابەتچىلىك - دورىگەرلىك ئىلمىي جەھەتتىن شىنجاڭ رايونىنىڭ ۋەتىنىمىز-
نىڭ ئىچكى جايلىرى بىلەن بولغان زىچ مۇناسىۋىتىگە بىر نەزەر 12
.....ئۇيغۇر تىبابەت تارىخى گۇرۇپپىسى
ئۇيغۇر تىبابىتى ۋە يىپەك يولى.....سۇن جەندي 23
ئۇيغۇر تىبابىتى مىراسلىرىنى قېزىش - رەتلەشتىكى يېڭى نەتىجە..... لو لۇلۇ 30
ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ قىسقىچە تارىخى تەسۋىرى ..... ھەمەت ئۈمەر 34

شىنجاڭ ئۇيغۇر تىبابىتىنىڭ قىسقىچە تارىخى

مەملىكىتىمىز بۇنىڭدىن ئىككى مىڭ يىل بۇرۇنلا بىرلىككە كەلگەن كوپ مىللەتلىك فېودالليق دولەت بولۇپ شەكىللەنگەن بولۇپ، ئىلىمىزنىڭ غەربىي شىمال رايونى تارىختا "غەربىي رايون" دەپ ئاتىلاتتى، بۇ جاي مەملىكىتىمىزدىكى قېرىنداش مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلارنىڭ بىرى بولۇپ، ھۇن، ئۇيغۇن، ساك، كىياڭ، سيانپى، جۇرجان، تۇرك، ئۇيغۇر، موڭغۇل، قىرغىز، مانجۇ ۋە خەنزۇ قاتارلىق مىللەتلەر بار ئىدى. ئەينى زاماندا بۇ رايوننىڭ چېگرىسى بالقاش كولىگىچە يەنى، ھازىرقى شىنجاڭ رايونىدىن كوپ چوڭ ئىدى. مەملىكىتىمىزنىڭ غەربى شىمالىدىكى چېگرا رايونى، يېقىنقى زاماندىلا جاھانگىرلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىغى تۇپەيلىدىن نۇرغۇن تېرىتۇرىيىسىنى قولدىن كەتكۈزۈپ قويغان.

بۇ رايوندىكى ھەر مىللەت خەلقى ئىپتىدائى كومۇنا دەۋرىدىن باشلاپلا مۇشۇ مۇنبەت زېمىنده ھايات كوچۇرۇپ، ئەۋلات قالدۇرۇپ ئوتكەن. ئىشچان، قەھرىمان ھەر مىللەت خەلقى مۇشۇ زېمىننى سەھنە قىلىپ، ئوزلىرىنىڭ ئەقىل - پاراسىتى بىلەن نۇرغۇن سەلتەنەتلىك كومىدىيىلەرنى ئويناپ، جۇڭخۇا مىللىتى ئۈچۈن شانلىق سەھىپىلەر يازغان. ئوتتۇرا ئاسىيانى كېزىپ ئوتكەن ئالامشۇمۇل «يىپەك يولى» — ياۋروپا، ئاسىيا، ئافرىقا قاتارلىق قىتئەلەردىكى نۇرغۇن ئەللەر ۋە مىللەتلەرنىڭ ئىقتىسادى، مەدەنىيەت ئالاقىسىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن. ئۇيغۇر مىللىتى تارىختىن بۇيان، خەنزۇچە تارىخناملاردا خۇي خى (回纥)، خۇي خۇ (回鹘)، خوي خى ئېر (回和尔)، خۇي خى (回和)، ۋوبي ۋۇ (畏吾)، ۋوبي ۋۇ (畏兀)، ۋوبي ۋۇئېر (畏吾尔)، ۋوبي ۋۇئېر (畏兀尔)، ۋۇيۇ (鸟鸈)، ۋوبي ۋۇ (委吾)، گوي گۇ (瑰古)، ۋوبي ۋۇ (委兀)، ۋوبي ۋۇ (伟兀)، ۋوبي ئېر (伟郭尔)، ۋوبي ۋۇ (伟吾)، ۋەي ۋۇ (外吾)، ۋوبي ۋۇئېر (而畏吾)، ۋوبي گوئېر (畏尔) قاتارلىق ناملار بىلەن خاتىرىلەنگەن. ھازىرقى ئۇيغۇر تىبابىتى، قەدىمقى ئۇيغۇر مىللىتى ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ تارىخىي ئوزگىرىشلىرى جەريانىدا، تەبابەت دۇنياسى ۋە كېسەللىكلەر بىلەن ئۇزۇن مۇددەت كۈرەش قىلىشى داۋامىدا يېقىن ئەتراپتىكى مىللەتلەرنىڭ تىبابەتچىلىك نەزەرىيىسىنى ئۇزلۇكسىز قوبۇل قىلىشى، ئۇزۇن مۇددەتكىچە تەجرىبىلەرنى توپلاش ئاساسىدا راۋاج تاپقان. بۇ، مەملىكىتىمىزنىڭ بىر مۇھىم مىللى مىراسى، شۇنداقلا ۋەتەن تىبابىتىنىڭ بىر تەركىبى قىسمى.

1 - غەربى رايوندىكى ئىپتىدائى تىبابەتچىلىك

1. تىبابەتچىلىكنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى

مىلادىنىڭ بىر مىڭ ئىككى يۈز - بىر مىڭ ئۈچ يۈزنچى يىللىرىدا ھىندىستاندا ئەشر قىلىنغان «ھەر قايسى ئەللەر تەزكىرىسى» دىگەن كىتاپتا خاتىرلىنىشىچە، ئەڭ بۇ-

رۇنقى تىبابەتچىلىك ساھەسىدە، بۇنىڭدىن 3 مىڭ يىل ئىلگىرى تارىم ئويمانلىقىدىكى غازنۇاي دېگەن كىشى بەدىيان، سېرىق ھېلىلە، بىنەپشە، سانا، يارا تېشى، ئاش تۇزى، گوش قاتارلىق يەتتە خىل دورىنىڭ ئادەملەردىكى كېسەل ئازاۋىنى يوقىتالايدىغانلىقىنى بىلگەن. بۇ جەھەتتە ئەۋلاتلار ئۇچۇن يەنە نۇرغۇن غەيرىي ئانە چوچەكلەر قالغان. بىراق ئۇ زامانلاردا قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدىكى جەڭلەر، روھانىلىقلار، سېھىرگەرلىك كارامەت كورىستېشلەر، دىن، نىكاھ، شېپاگەرلىك ئىشلىرىدا ئېپتىدائى تۇسلەر ئەكس ئېتەتتى. ئەينى زاماندا، ئەڭ بۇرۇنقى داۋالاش ئۇسۇللىرى ئېپتىدائى قابىلىيەتلەردىن باشلانغان ئىدى. ئۇ زامانلاردا كىشىلەر تىيانشاننىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىكى ئوۋچىلىق ۋە كوچمە چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان يېڭى تاش قورال دەۋرىدىلا، ئوت ـ سۇ ۋە ئوۋچىلىقتىن كېلىدىغان غەنىمەتلەرنى قوغلىشىپ كوچۇپ يۇرگەچكە، ھەمىشە ئوسۇملۇق مۇئىلىرىنى ئىستىمال قىلىپ ئوزلىرىنىڭ ئاشقازىنىنى زەخىملەندۇرۇپ قويياتتى. شۇنداقلا، گەمىلەردە تۇرمۇش كەچۇرگەنلىگى ئۇچۇن، ھول ـ يېخىن ۋە ئىسسىق ـ سوغۇق قاتارلىق تەبىي ھادىسىلەر تۇپەيلىدىن كېسەلگە گىرىپتار بولاتتى. «خۇەينەنزى» دېگەن كىتابنىڭ 19 ـ جىلتىدا: "قەدىمقى كىشىلەر ئوسۇملۇكلەرنى ئىستىمال قىلىپ، سوغۇق سۇ ئىچىپ، دەل ـ دەرەخ مۇئىلىرىنى، ھەتتا ئىلان گوشىنى يەپ تۇرغانلىغى ئۇچۇن، كوپىنچە ھاللاردا زەھەرلىنىپ كېسەل بولاتتى" دېيىلگەن. ئېپتىدائى قەبىلىلەر تولىمۇ ئاددى ئۇسۇلدا تۇرمۇش كەچۇرگەچكە، ئۇلارنىڭ يىمەك ـ ئىچمەك، تۇرار جاي شارائىتىنى ئوزگەرتىپ، تەبىي زىيانداشلاردىن مۇداپىەلىنىشى ھېچقاچان ئاسانغا چۇشمەيتتى. لېكىن ئۇلار تاشتىن چوقۇش ئەسۋابى، نەيزە، تاۋاق، ياغۇنچاق قاتارلىق قوراللارنى ياساپ ئىشلىتىپ، تەبىي مۇھىتقا ماسلىشىپ ھاياتلىغىنى ساقلاپ قالغان. ئۇلار يەنە تىبابەتچىلىكتە قوللىنىش ئۇچۇن سوغۇكتىن يېڭنە ياسىغان. بۇنداق يادىكارلىقلار شىنجاڭدىكى قەدىمقى تۇرار ـ جاي خارابىلىرىدىن تېپىلدى. قەدىمقى كىشىلەر مۇشۇنداق ۋاستىلار ئارقىلىق ئوزلىرىنىڭ تۇرمۇش كەچۇرۇش شارائىتىنى ياخشىلاپ كېسەلنى داۋالىغان ۋە ئۇنىڭدىن مۇداپىەلەنگەن. ئەينى زاماندا، مەيلى غەرپتىكى مىللەتلەر بولسۇن، ياكى شەرقتىكى مىللەتلەر بولسۇن، ھەممىسىنىڭ كېسەلنى داۋالاش مەقسىدىدە داخانلارغا پال ئاچقۇزۇش ۋە ئەم ـ دورىلارنى ئىشلىتىشى ئەينى ۋاقىتتا جىددى ئېھتىياجلىق نەرسە بولۇپلا قالماي، بەلكى ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ نادانلىق دەۋرلىرىدە ئوزلىرىنىڭ تەن سالامەتلىگىنى قوغدايدىغان ئورتاق ئۇسۇلى ئىدى.

2. داخانلىق

قەدىمقى مەدەنىيەتلەردە تىبابەتچىلىك داخانلىققا كىرەتتى. مىلادىدىن ئىلگىرى 4 مىڭىنچى يىللاردا بابىلىنىڭ تىبابەتچىلىگى مىسوبىرامىيە (ئىككى دەريا ۋادىسى ـــ ت) مەدەنىيىتىنىڭ بىرى ئىدى. داخانلار تاۋاپ قىلىش، دۇئا ـ تەلەپ قىلىش، ئىستىغپار ئوقۇش، قوشاق قېتىش قاتارلىق ۋاستىلار ئارقىلىق كېسەلنى داۋالايتتى. شۇنداقلا ھايۋانات، ئوسۇملۇق ۋە كان جىسىملىرىدىن ئەم دورىلارنى ئېلىپ بىرىكمە ياساپ كېسەل داۋالايتتى. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربى رايوندا مۇقەددەم دەۋرلەردە قوللىنىلغان نۇرغۇن قەدىمقى دورىلار، داۋا ـ تەدبىرلەر ئېپتىدائى كومۇنا تۇزۇمى باسقۇچىدىكى فانتازىيىلىك دۇنياقاراشنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيادا بىر مەزگىل ئەۋج ئالغان تۇتىمىزىم،

لېستۇرى، زوراستى قاتارلىق دىنلار دەل فانتازىيەلىك ئاڭنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى شەكلى ئىدى. ئۇلار ئالەمدىكى بارچە مەۋجۇدىيەتنى ئىلاھ تۇتۇپ تۇرىدۇ، دەپ قارايتتى. ئۇلارنىڭ نەزىرىدە گويا روھ تەبىەت دۇنياسىغا تەسىر كورسىتىۋاتقاندەك ئىدى. بۇ، تەدرىجى ھالدا تەرەققىي قىلىپ، جىن - ئەرۋا كوزقارىشى شەكىللەندى، ئۇلار بەزى كېسەللىكلەرنىڭ پەيدا بولغانلىغىنى ھامان جىن - ئەرۋالاردىن كورەتتى. شۇنداق قىلىش نەتىجىسىدە ھەر خىل جىن - ئەرۋا (يالماۋۇز) لار بىلەن كۇرەش قىلىش ئارقىلىق "كېسەل داۋالاش" تەڭ بىر يۇرۇش ئۇسۇل بارلىققا كەلگەن ئىدى.

ئىپتىدائى دەۋرلەردە، كوك ئارت (پامىر) نىڭ شەرقىدە ياشىغان ئۇيغۇرلار شامان دىنىغا ئېتىقات قىلاتتى. لیۇ يىتاڭ يازغان «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات» دىگەن كىتابتا: "ئۇيغۇرلار ئۇزۇندىن بېرى شامان دىنىغا ئېتىقات قىلىپ كەلگەن ئىدى، بۇ دەۋرگە يەتكەندە، بۇنىڭغا ئومۇمى يۇزلۇك چوقۇنىدىغان بولدى، بۇنىڭ بىلەنلا قالماي، بەلكى قەبىلە موتىۋەرلىرىمۇ تايىنىدىغان بولدى. شامانلار ئۇلارنىڭ ھوزۇرىدا بىللە بولۇپ دولەتنىڭ چوڭ - چوڭ ئىشلىرى توغرىسىدا پال ئېچىپ يۇرىدىغان بولدى. شامان داخانلار ئۇز ئىشلىرىنى دىنىغا ئايلاندۇرۇش شەرتىنى ھازىرلىيالمىدى. شۇڭا ئۇنى پەقەت تەبەتتىكى غايىۋانە كۇچلەرگە چوقۇنىدىغان بىرخىل ئېتىقات دىنىشكىلا بولاتتى. ئۇلارنىڭ نەزىرى بويىچە قارىغاندا بارلىق تەبىي مەۋجۇدىيەتلەر ھامان ھەقىقى چوقۇنۇش ئوبېكتىسى بولالايتتى. داخانلار پال ئېچىش، كەلگۇسىگە ھوكۇم چىقىرىش، شەيتانىنى يوق قىلىش، جىنلارنى قوغلاش، چۇشكە مەنا ئېيتىش قاتارلىق، كىشىلەرنى داۋالاش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئۇلار ھەتتا كىشىلەر ئىچىدىكى ھەر قانداق گۇمانلىق ئىشلاردىن خەۋەردار بولۇپ كورۇنەتتى، شامان داخانلار قېدىمى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائى مەدەنىيەتىگە كورسەتكەن تەسىرى ئىنتايىن چوڭ ئىدى. ھەتتا شۇنىڭدىن مىڭ يىل كېيىنكى دەۋردە، يەنى ھازىرمۇ ئۇيغۇرلار ۋە تۇركى مىللەتلەر ئىچىدە «چام» ياكى «باخشى»لار مەۋجۇت. بۇنىڭدىن شامانلارنىڭ ئۇيغۇرلار ئىچىدە نەقەدەر كۇچلۇك تەسىرى بارلىغىنى كورۇۋالغىلى بولىدۇ" دىيىلگەن.

چۇنچىيۇ، جەنگو دەۋردە، غەربى رايوندا و چۇپ دەپ ئاتالغان قەبىلەر رايونىدىكى بۇخارا، كېبۇت، كېش، مايمار قاتارلىق ئەللەردە ئاتەش دىنى ناھايىتى ئەۋج ئالغان ئىدى. بۇنىڭدىن پەيدا بولغان داخانلار دائىم "پىر ئوينىتىش" ئارقىلىق شەيتانلارنى يوق قىلىش بىلەن شۇغۇللىناتتى. داخان تۇنۇپلەر بولسا، قەسىدە - دۇئا ئوقۇپ بەدەنگە چاپلاشقان كېسەلنىڭ جىنىنى قوغلاپ كەتكۇزۇش ياكى ياۋۇز جىنلارنىڭ بەدەنگە كىرىۋېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش بىلەن شۇغۇللىناتتى. تاڭ دەۋرىگە كەلگەندە، غەربىي رايونىمىزدىكى مايمار ئېلىدىكى غۇزلاردىن مساش دىگەن دىندار نېستۇرى دىنىنى چاكىئەن شەھرىدە تارقىتىشقا باشلىغان ئىدى. چاكىئەندىن تېپىلغان مساش قەۋرە تېشىدا بۇ ھەقتە خاتىرىلەر بار. ئاتەشپەرەستلىكنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى شامانىزىم دەۋرىمۇ داخانلارنىڭ كېسەل داۋالىيالايدىغانلىغىغا ئىشىنىدىغان دەۋر ئىدى. شامانلارنىڭ ئوزىلا باخشى تۇنۇپلار ئىدى. ئۇلارنىڭ تەسىرى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شىمالىي قىسمىدىكى مىللەتلەر ئىچىدە ناھايىتى چوڭ بولغان، ھازىرمۇ موڭغۇلىيە، سىبىرىيىلەردە ئۇلارنىڭ ئىزلىرىنى تاپقىلى بولىدۇ. جۇڭگو تارىخىي كىتاپلىرىدىن «تاڭنامە» 217 - جىلد، «قىرغىزلار تەزكىرىسى»دە: «بۇ يەردە داخانلارنى چام، دەپ چاقىرىدۇ» دىيىلگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىمۇ

شۇنداق دەپ ئاتايتتى. بۇ دەۋرلەردە كىشىلەر كىشىلىككە نىسبەتەن تامامەن تەقدىرگە تەن بېرىش كۇزقارىشى بويىچە مۇئامىلە قىلىپ، داخان - پىر ئۇستاملارنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا ئىشەنچ قىلىپ ئولتۇراتتى. ئاتەشپەرەستلىك شامانىزىمنىڭ ئورنىغا دەسسىگەندىن كېيىنكى دەۋرلەردە كىشىلەردە ياخشىلىق بىلەن نەسىلىك، گۈزەللىك بىلەن سەتىلىك كۇزقارىشى تىكلەندى. كىشىلىكلەرگىمۇ مۇمكىن قەدەر بىرخىل كۇرەش قىلىش پوزىتسىيىسىدە بولدى. لېكىن كىشىلىنى داۋالاشتا يەنىلا داخانلارنى ئاساسى تۇتۇپ، دەي-دىغان قاراشتىن چەتنەپ كېتەلمىدى. ئەمما بۇ دەۋرلەردە، كىشىلەر ئۇزلىرىنىڭ ئەمگەك ئەمىلىيەتلىرى داۋامىدا دەسلەپكى قەدەمدە كەڭ يايلاقلاردىكى ئوسۇملۇك ۋە ھايۋاناتلاردىن كىشىلىك ئازاۋدنى يېنىكلىتىدىغان دورىلار سۇپىتىدە پايدىلانغان بولۇشى مۇمكىن. چىن، خەن دەۋرلىرىدىلا، ئېلىمىزنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى تىبابەتچىلىك كىتاۋى «خۇاڭدى، نۇيجىڭ. سۇۋېن» (سېرىق ئېمپېرىق خانى نامىدىن تۇزۇلگەن ئىچكى كىشىلىكلەر رىسالىسى — ت) دىگەن كىتاپنىڭ «باشقىلارنىڭ پايدىلىق داۋالاش ئۇسۇل ۋە رېتسېپلىرى ھەققىدە با-يانلار» دىگەن قىسمىدا: "غەرپ — ئالتۇن، قاش تېشى چىقىدىغان يۇرتلاردۇر. ئۇ جايلار قۇملۇق - تاشلىق كېلىدۇ، ئۇپۇقتا ئورۇنلاشقان. خەلقلەر تاغ - دوڭلۇكلەردە ماكان تۇتىدۇ، شامال كوپ چىقىدۇ، سۇيى ھەم توپىسى كۇچلۇك كېلىدۇ، خەلقى يۇڭ رەخلەرنى كىيىدۇ. مايلىق - قۇۋۋەتلىك تاۋارلارنى يەيدۇ، شۇڭلاشقا نەس ھاۋالار ئۇلارنىڭ تاشقى ئەزالىرىنى زەخمىلەندۇرەلمەيدۇ، كىشىلىك ئۇلارنىڭ ئىچكى ئەزالىرىدا پەيدا بولىدۇ. ئۇنى زەھەرلىك دورىلار بىلەن داۋالايدۇ. شۇڭا زەھەرلىك دورىلارمۇ غەرپتىن كەلتۈرۈلىدۇ" دىيىلگەن. بۇ كىتاپتا ئېيتىلغان "غەرپ" دىگەن سوز دەل ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمال رايونى بولۇپ، ئاساسەن شىنجاڭنى كوزدە تۇتىدۇ. دورىلارنىڭ ئىچىدە ئادەمگە بېرىدىغان ئەكسىچە تەسىرى كۇچلۇك، كۇچى ئوتكۇر دورىلار "زەھەرلىك دورىلار" دەپ ئاتىلاتتى. «خېگۇەنىزى» دىگەن كىتاپتا: "بىيەنچۇبدەك كىشىلەر تومۇرلارغا نەشتەر ئۇرۇش، زەھەرلىك دورا ئىشلىتىش، مۇسكۇللارنى قىرىش، تېرىسىنى سويۇش جەھەتتە ھەممە بەگلىكلەر ئارا داڭ چىقارغان" دىيىلگەن. «لۇلەن» دىگەن كىتاپنىڭ «تاغلار بايانى» دىگەن بابىدا: "داخان تۇپلار ۋە زەھەرلىك دورىلارنىڭ كۇچى بىلەن ئاستا - ئاستا شىپا تاپتى" دىيىلگەن. مۇقەددەم زاماندا، جۇڭگودىكى داخان تۇپلار بار ئىدى. گۇڭ زى: "موتۇەرلەر تاشپاقا قېپىدا پال ئاچقۇزاتتى، داخان تۇپلارغا كورۇنەتتى" دىگەن. كۇڭزىنۇ: "جەنۇبىي جۇڭ-گولۇقلاردا 'ئادەمدە ئەقىدە بولمىسا، داخان تۇپقا كورۇنگەن بىكار' دىگەن بىر گەپ بار" دىگەن. «تاغۇ - دەريالار ھەققىدە قەسىدىلەر» دىگەن كىتاپتا 10 نەپەر داخانلىك بارلىقى خاتىرىلەنگەن: "دەشتى - چوللەردە بىر تاغلىق يۇرت بار، ئۇنى فىگزۇ يۇيىن، دەپ ئاتايدۇ، ئۇنىڭدا كۇن بىلەن ئاي بار، يەنەبىر غايىۋانە تاغ بار، ۋۇشەن، ۋۇجى، ۋۇپەن، ۋۇپېڭ، ۋۇگۇ، ۋۇجېن، ۋۇلى، ۋۇدى، ۋۇشې، ۋۇلو دىگەن 10 نەپەر داخان شۇ جايدىن ئەرشكە چىقىپ، يەرگە چۈشۈپ يۇرۇپ تۇرلۇك گىيالارنى ئوستۇرۇپ تۇرىدۇ" دىيىلگەن. بۇ 10 نەپەر داخانلىڭ ئىچىدە پەقەت ۋۇشەن بىلەن ۋۇپېڭدىن ئىبارەت ئىككىسى كىشىلا داخان تۇپ ئىدى. مەسىلەن: «خەتلەر ئىزاھى» دىگەن كىتاپنىڭ 5 - جىلتىدا: "ۋۇپېڭ تۇپلىك قىلاتتى" دىيىلگەن. «لۇ جەمەت يازدۇرغان باھار - كۇز خاتىرىلىرى» دىگەن كىتاپنىڭ 17 - جىلتىدا: "ۋۇشەن تۇپلىك قىلاتتى" دىيىلگەن. شىنجاڭدىن تېپىلغان «كاروشتى يېزىغىدا يېزىلغان

ۋەسقىلەرنىڭ تەرجىمىسى» دىگەن كىتابتىمۇ ئايال داخانلارنىڭ تىۋىپچىلىك قىلغانلىقىنى خاتىرىلەنگەن.

يەن يىپىڭ يازغان «جۇڭگو تىبابەتچىلىكىنىڭ مەنبىي ھەققىدىكى ئىسپاتلار» دىگەن كىتابتا: "شاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە كىشىلەر جىنغا ئالاھىدە مۇئامىلە قىلاتتى، ھەر ئىش قىلماقچى بولسا، ئالدى بىلەن رەم ئاچقۇزاتتى، كېسەللىك سەۋەپلىرىنى بايان قىلىشتا رەمگە قاراپ سوزلەيتتى، سوزلەيدىغىنى، يەنىپ ئېيتقاندا توت تۇرلۇكتىن ئىبارەت بولاتتى. يەنى بىرىنچىدىن، تەڭرى خانلىرىنىڭ زىمىنگە چۈشۈشىدىن، ئىككىنچىدىن، جىن-شەيتانلارنىڭ بالا - قازايىدىن، ئۇچىنچىدىن، زەھەرلىك ئېزىتقۇلارنىڭ كۆكۈلنى ئازغاش-تۇرۇشىدىن، توتىنچىدىن، ھاۋا كېلىماتنىڭ تەسىرىدىن بولغان، دەيتتى" دىيىلگەن. ئالدىنقى 3 خىل سەۋەپتىن بولغانغا داخانلار قەسىدە ئوقۇپ ياراتقۇچى تەڭرى، ئاتا - بوۋا، جىن - ئەرۋاھلاردىن ئاپەتنى دەپئى قىلىشنى تىلەيتتى ۋە بۇنىڭ ئۈچۈن نەزىر - چىراق قىلاتتى. ئەڭ ئاخىرقى بىر سەۋەپتىن بولغانغا دورا بۇيرۇپ داۋالايتتى. بۇلار غەربىي رايوندىكى ئاتەشپەرەست داخانلارغا ئاساسەن ئوخشايتتى.

مۇقەددەم زامانىدا، كىشىلەر ئالەمنى چۈشىنىشتە "باشقا تەسىراتلىرىنى ھېچبىر قوشۇپ قويماستىنلا تەبىئەت دۇنياسىنىڭ ئەسلى قىياپىتىنى كۆرگەنلىگى" گە ئاساسلانغان. بۇ، ئاساسەن بىر خىل ساددا ماتېرىيالىزملىق كۆزقاراش ئىدى. دەسلەپتە كىشىلەر ئاساسەن ئۇزلىرىنىڭ تەجرىبىلىرىگە يەنى نۇرغۇن ئەۋلات كىشىلەر ئىسپاتلاپ چىققان داۋالاش ۋە ساقلىقنى ساقلاش جەھەتتىكى دورىلار ۋە داۋالاش تېخنىكىلىرىغا تايانغان ئىدى.

چىن سۇلالىسىدىن ئىلگىرى يېزىلىغان «تاغۇ - دەريالار ھەققىدە قىسسە»، «مۇ تەڭرىزادىنىڭ تەزكىرىسى» دىگەن كىتابلاردا جۇ-ۇلالىسىنىڭ مۇۋاڭ خانى غەربىي رايونىنى سايا‌ھەت قىلغاندا كوك ئارت (پامىر)دىن ئوتۇپ، كوئىنلۇن تېغىغا بېرىپ شى ۋاڭمۇنىي زىيارەت قىلغانلىقى ۋە شىنجاڭنىڭ قەدىمقى خۇشبۇي شارابى، زەپە، نىلۇپەر، قاش تېپىشى، چىلان قاتارلىق دورىلىرى خاتىرىلەنگەن. شىنجاڭدىكى قېدىمقى مىللەتلەر كوچمە چارۋىچىلىق - ئوۋچىلىق تۇرمۇشى داۋامىدا بەزى ھايۋانات دورىلىرىنى يەكۈنلەپ چىققان. مەسىلەن، سېرىق ماي، قېتىق، ھايۋانات مېيى ۋە ئىچكى ئەزالىرى قاتارلىقلارنى تەدرىجى ھالدا كېسەلنى داۋالاش ئۈچۈن ئىشلىتىشكە باشلاپ داخان تۇۋىپلارنىڭ ئىسكەنجىسىدىن قۇتۇلغان. «شىنجاڭدىن تېپىلغان كاروشتى يېزىغىدا يېزىلغان ۋەسىقىلەرنىڭ تەرجىمىسى» دىگەن كىتابتا: «ئايال داخانلارنى جازالاش ۋە چەكلەش كېرەك» دىيىلگەن. شىنجاڭدا كىشىلەر ئىپتىدائى جەمىيەتتىن قۇللۇق جەمىيەتكە قەدەم قويغان مەزگىللەردە، بۇ جايدىكى تىبابەتچىلىك ئىشلىرى راھىپلارنىڭ دىنى تىبابەتچىلىكىنىڭ كونتۇرۇللۇغىغا قارشى كۈرەشلەر ئېلىپ بېرىپ، ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى تەدرىجى ھالدا شەكىللىنىشى ئۈچۈن ئاساس سالغان.

3. قۇللۇق جەمىيەتتىكى تىبابەتچىلىك

چىن - خەن دەۋرىدە، كۈچ مىللەتلىك شىنجاڭنىڭ ئىگىلىگى قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ تەرەققى قىلغان باسقۇچىدا تۇراتتى.

تيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى تارىم، تۇرپان، جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدىكى بوستانلىقلاردا نۇرغۇنلىغان ئاتالمىش «شەھەر دولەتلىرى» بار بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىگىلىگى

مۇقىم ئولتۇراقلاشقان دىخانچىلىقنى ئاساس قىلاتتى. ئۇنىڭدا چارۋىچىلىقمۇ خېلى مۇھىم ساڭاقنى ئىگەللەيتتى.

دىخانچىلىق رايونلاردا يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى ۋە چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ تۇرى كوپ بولۇپ، بۇ جەھەتتە ئىچكى ئولكىلەر بىلەن ئاساسەن ئوخشايتتى. يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىدىن بۇغداي (ئارپىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە)، چىلگە شال (سېرىق گۈرۈچ)، چۆچۈگۈن قوناق، لوبىلا، پۇرچاق قاتارلىق "5 خىل دانلىق زىرائەت" بار ئىدى. ئاشلىقتىن باشقا ئۇزۇم، بېدە، ئانار ۋە باشقا يەل - يېمىشلەر، دورا ماتېرىياللىرى قاتارلىقلارمۇ تازا ئوخشايتتى.

«غەربى خەن سۇلالىسى بىلەن غەربى رايون قاتارلىق جايلارنىڭ ئىقتىسادى، مەدەنىيىەت مۇناسىۋىتى» دېگەن كىتابتا خاتىرلىنىشچە، غەربى رايوندا ئوستۇرۇلىدىغان ئۇزۇم، بېدە، ئانار، زىغىر، ياڭاق، ماش، يۇمغاقسۇت، پىياز، سەۋزە، زاراڭزا قاتارلىق غەرپتىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنى بىلدۇرۇدىغان خۇ (胡) خەتلىك كوكتات، دانلىق، مېۋە، دورا مەھسۇلاتلىرى غەرپ خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن باشلاپ ئۇزلۇكسىز ھالدا ئىچكى ئولكىلەرگە ئېلىپ كېلىنىپ ئوستۇرۇلگەن ۋە تىبابەتچىلىكتە كەڭ قوللىنىلغان.

1972 - يىلى گەنسۇ ئولكىسىنىڭ خېشى كاربىدورىدىكى ۋۇۋېيدىن تېپىلغان خەن دەۋرىدىكى قەۋرىلەردىن 78 پارچە تارشىغا يېزىلغان تىبابەتچىلىك دەستۇرى چىققان. بۇنىڭدا كېسەل بولۇش سەۋەپلىرى، كېسەللىك ئىسمى، بەلگىلەر ئالامەتلىرى، رېتسېپ، مىقدارى، دورىنىڭ قانداق شەكىلدە ياسىلىدىغانلىغى قاتارلىقلار تەپسىلى خاتىرىلەنگەن ۋە ئوسۇملۇق، ھايۋانات، كان ماددىلىرى تەۋەسىگە كىرىدىغان 100 خىل دورىنىڭ تەپسىراتى بار بولۇپ، بۇ، شەرقىي خەن دەۋرىدە بۇ جايدا تىبابەتچىلىكنىڭ يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. تەتقىق قىلىنغان ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئۇنىڭدا غەربى رايوندىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىشلىتىدىغان دورىلار يېزىلغان، مەسىلەن، سېرىق ماينى "توگە سېرىق مېيى" دەپ يازغان.

«مەشھۇر تېۋىپلارنىڭ خالىس تەزكىرىلىرى» دېگەن كىتابتا "سېرىق ماي" ھەققىدە خاتىرە بار بولۇپ، بۇ كىتابقا تاۋ خۇڭجىڭ ئىزاھات بەرگەن، ئۇ: "سېرىق ماي كالا، قوي سۈتىدە ئىشلىنىدۇ" دېگەن. مىڭ دەۋرىگە كەلگەندە لى شىجېن يازغان «ئوسۇملۇكلەر قامۇسى» دېگەن كىتابتا تېخىمۇ تەپسىلى خاتىرىلىنىپ: "سېرىق ماي قېتىقنىڭ قايمىغىدىن ياسالغان"، "سۈ كالا، قوتاز، قوي، ئات، توگە سۈتىدىمۇ ياسىغىلى بولىدۇ" دېيىلگەن.

"سېرىق ماي" دېگەن دورىنى بۇگۈنگى كۈندىمۇ ئۇيغۇر تېۋىپلىرى قوللىنىدۇ. جۈملىدىن ئۇنى ئاجىزلاپ كەتكەن، چارچىغانلىقتىن بولغان كېسەللەرگە، ئوپكىنى نەمدەپ، ئۇچەيلەرنى سىلىقلاشتۇرۇشقا، سوۋكىلەرنىڭ قۇرۇلمىسىنى ئاجرىتىشقا ئىشلىتىدۇ. شۇنداقلا، ئۇچەيلەرنى سىلىقلاشتۇرۇشقا، سوۋكىلەرنىڭ قۇرۇلمىسىنى ئاجرىتىشقا ئىشلىتىدۇ. ۋۇۋېيدىن ئۇنى بەدەننى قۇۋۇتلەندۈرۈشكە ئىشلىتىدىغان ئۇسۇل دورا، دەپ ھىساپلايدۇ. ۋۇۋېيدىن تېپىلغان خەن دەۋرىدىكى تارشا دەستۇردە يەنە رۇك تۇزى، ئاق قوي قۇمۇلىغى قاتارلىقلار بار. "رۇك" دېگەن خەت ئادەتتە غەربى رايوندىكى مىللەتلەرنى ئاتاشقا قوللىنىلاتتى. ئاق قوي قۇمۇلىغىمۇ چارۋىچى خەلقلەر قوللىنىدىغان يەككە دورىلىق رېتسېپ ئىدى. «غەزايى دورىلار تۇتقىسى» دېگەن كىتابتا خەن دەۋرىدە شىنجاڭدا قوللىنىلغان شېپالىق ھايۋاناتلار ھەققىدە تەپسىلى تونۇشتۇرۇلغان. مەسىلەن، كالا، قوي، ئات، توگە،

بۇغا، ئېيىق، تىكە، جەرەن، يىلپىز، يولۋاس، توشقان، مارال قاتارلىق ھايۋاناتلارنىڭ تېرىسى، گوشى، پەي - سوگەكلىرى، قېنى، ئىچى - قارنى دەل يەرلىك مىللەتلەر ھەرخىل كېسەللىكلەرنى داۋالاش ئۈچۈن ئىشلىتىدىغان يەككە رېتسېپلار ئىدى، ياكى ئۇنى باشقا ھايۋانات، ئوسۇملۇق دورىلىرى بىلەن قوشۇپ بىرىكمە دورا ياسايتتى. بۇ جەھەتتە قەدىمقى كروران ۋە لوپنۇر كولى رايونى قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان خەن دەۋرىدىكى تىبابەتچىلىك ھەققىدىكى تارشا دەستۇرلاردا خېلى كوپ خاتىرىلەر بار.

«ئاقار قۇمدا ساقلىنىپ قالغان تارشا خەت - چەكلەر» دىگەن كىتابتا لوپنۇر كولى رايونىدىكى خەن دەۋرى تېۋىپلىرى ۋە ئۇلارنىڭ رېتسېپلىرى خاتىرىلەنگەن. بۇ تارشا دەستۇرلاردا كوپىنچە كالا، ئاتلارنى داۋالاش رېتسېپلىرى خاتىرىلەنگەن. مەسىلەن: ئات سۇ تايىپىدىن كېسەللەنگەننى داۋالاش رېتسېپىدا مۇنداق يېزىلغان: "زەنجىۋىل، دارچىن، ئاسارون، سابۇن تىكىنى، پارپىلارنىڭ ھەر قايسىسىدىن 3 فۇڭ، كەرمان 5 فۇڭ، دارچىن ساپىغىدىن 5 فۇڭ،..... بۇ تارشا كەمتۈك بولغانلىغى ئۈچۈن، قالغان دورا ئىسىملىرى بىزگە نامەلۇم. شىمالىي ۋېي دەۋرى (مىلادىنىڭ 420 - يىلى) دىنمۇ، دۇڭخۇاڭدىكى 296 - نومۇرلۇق بۇددا غارىدىكى «بايلىق تەكرىسى نومى»نىڭ مەزمۇنىغا ئاساسەن سىزىلغان بىر يۇرۇش سۈرەتلەردە بىر قاڭشارلىق ھەم ئورىكوز، غۇزلارچە كىينىگەن كارۋان تۆۋىنىڭ قوساق ئاغرىغى ئازاۋىنى تارتىۋاتقان يەنە بىر غۇز كارۋىنىڭ كېسىلىنى داۋالاۋاتقانلىغى جانلىق سۈرەتلەنگەن. ئۇنىڭ يېنىدىكى يەنە بىر سۈرەتتە چراي - ۋەسلى ئۇنىڭغا ئوخشايدىغان بىر تۆۋىنىڭ كېسەل توگىگە نوكاچ مۈگگۈز بىلەن دورا ئىچكۈزۈۋاتقانلىغى سۈرەتلەنگەن. تۆۋىنىڭ بىمار، كارۋانلارنىڭ كىينىشى، ئەسۋاپلىرى، ئىتنىڭ تەركىۋى جەھەتتىن پەرەز قىلغاندا، ئۇ، ئەينى زاماندىكى شىمالى ئوردا (جىمسار)، قۇجۇ (تۇرپان)دىكى كىيۇ جەمەت خانزادىلىرىنىڭ مەدىنىيىتىگە ناھايىتى ئوخشاپ كېتىدۇ. شۇنىڭ تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇكى، غەربى رايوندىكى غۇز كارۋانلار دەشتى - چول جەزىرىلەرنى كېزىپ، يىراق - يىراقلاردىن ئىچكى ئولكىلەرگە كېلىپ سودا - تىجارەت قىلىشتا مەلۇم ساقلىقنى ساقلاش تەدبىرلىرىگە ئىگە بولمىسا، ئۇزلىرىنى ھەر خىل كېسەللىكلەرنىڭ زىياندا شلىغىدىن ساقلاپ قېلىپ يىراق يول ئازاۋى ۋە مۇشكۈل توساقلاردىن ئوتەلىشى قىيىن ئىدى.

شىنجاڭدىن تېپىلغان «كاروشتى يېزىغىدا يېزىلغان ۋەسىقىلەرنىڭ تەرجىمىسى» دە: "ئۇلارنىڭ ئانار، رويان، چىجىدۇ، پۇقو قاتارلىق نەرسىلەر(.....)نى يوشۇرۇپ قېلىشىغا روخسەت قىلىنمايدۇ" دىيىلگەن. بۇ خاتىرىلەردىن ئانار، رويان قاتارلىق نەرسىلەرنى كوزلىگەن مەنزىلگە تولۇق توشۇپ بېرىشنىڭ جىددى ئېھتىياجلىق ئىكەنلىگىنى كورگىلى بولىدۇ. ئانار پوستى قۇرۇتلارنى ئولتۇرۇش، ئىچنى تۇتۇشتا ئۇنۇملۇك، دانچىلىرىنى يېيىشكە، گۈلىدىن ھوزۇرلىنىشقا بولىدۇ. رويان شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىكى تۇزلەڭلىكلەردە كوپ ئوسىدۇ. ئۇنىڭ قانىنى سوۋۇتۇش، قان توختىتىش، قانىنى جانلاندۇرۇش، ئۇيۇپ قالغان قانىنى تارقىتىش رولى بار، ئۇ، ئىچكى ئەزالار قاناش، ئاغرىتىپ ھەيز كېلىش، ھەيز كەلمەسلىك، مەرەز ئىششىپ ئاغرىش قاتارلىقلارنى داۋالاشتا رولى ناھايىتى ياخشى ئىدى. بۇنىڭدىن قارىغاندا، تارىم ئويمانلىغىدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئەينى زاماندىلا ئانار، رويان قاتارلىقلارنىڭ شىپالىق رولىنى چۈشەنگەن ۋە كەڭ تۇردە قوللانغان. بۇ -

ئىگىدىن باشقا، تارىم ئويمانلىغىدىكى قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدا بولغان جەڭلەردە ئاتتىن يىقىلىپ سوڭەك سۇنۇش، قانسىراش قاتارلىق تاشقى بەدەن زەخمىلىنىش ھادىسىلىرى رويانىنىڭ قان توختىتىش، ئىششىقنى يانداۋرۇش جەھەتتىكى شىپالىق قىممىتىنى يۇقۇرى كوتەرگەن. بولۇپمۇ شىنجاڭدا قۇللۇق جەمىيەتتىن فېئودالىق جەمىيەتكە قەدەم قويغان مەزگىللەردە دېخانچىلىق، سانائەت ـ سودا ئىشلىرىنىڭ تېز سۈرئەت بىلەن راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ تىبابەتچىلىك ئىشلىرىمۇ تەدرىجى ھالدا مۇكەممەللىشىشكە يۈزلەندـ گەن، سوڭەكنىڭ زەخمىلىنىشىنى داۋالاشمۇ تەجرىبىلەرنىڭ توپلىنىشى ئارقىسىدا تەدرىجى شەكىللەنگەن.

شىنجاڭدا يورۇققاش (سۇزۇك قاش‌تېشى)، گۈڭگۈرت، نۇشۇدۇر، زەمچى، مەرگىمۇش، تاش يېلىمى، گەچ، تۇز قاتارلىق مەدەن دورىلارنى مىلادىدىن ئىلگىرى 1 ـ ئەسىردىلا پىششىقلاپ ئىشلەيتتى. خوتەنىنىڭ قاراڭغۇ تاغ، قارغىلىقنىڭ مىدەي تېغى، كۇچارنىڭ قىزىلتاغ، ئاچالنىڭ قىزىل جىلغا، يەنجى، چارقىلىق، لوپنۇر، تۇرپان، يەنخۇ، ئۈنام كولى قاتارلىق جايلاردا ئۈنىڭ ئىزلىرى بار. شىنجاڭدىن چىقىدىغان بۇنداق ئالاھىدە مەھسۇـ لات ـ مەدەن دورىلارنى ئۇرۇشقاق پادىشالىقلار دەۋرىدىلا غەربى رايوندىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر كەڭ تۇردە ئىشلەتكەن. شۇنداقلا يىپەك يولى سودىسى ئارقىلىق يېراقتىكى ئەللەرگە تونۇشتۇرۇلغان. بولۇپمۇ جىمساردىن چىقىدىغان نۇشۇدۇر ناھايىتى مەشھۇر ئىدى، بۇ ھەقتە سۇڭ دەۋرىدە ۋاڭ يەندىنىڭ جىمسارغا ئەلچى بولۇپ بارغانلىغى توغرىسىدىكى تەپسىراتلاردا خاتىرىلەر بار.

4. غەربى رايوندا ھاراق چىقىرىش ۋە دورىلارنىڭ تەرەققى قىلدۇرۇلۇشى

ئېلىمىزدە ھاراق ناھايىتى بۇرۇن چىقىرىلىشقا باشلىغان، ئېھتىمال كىشىلەر تەبىي مەـ ۋىلەرنى تېرىپ ئىستىمال قىلىدىغان دەۋرلەردىلا ئۈنىڭ ئېچىتقۇلۇق رولىنى چۈشەنگەن بولۇشى مۇمكىن. ئىپتىدائى جەمىيەتنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە دېخانچىلىقنىڭ تەرەققى قىلىشىغا ئەگىشىپ، دانلىق زىرائەتلەردە ھاراق چىقىرىش بارلىققا كەلگەن بولۇشى ئېھتىمالغا تېخىمۇ يېقىن. «ئۇرۇشقاق پادىشالىقلارنىڭ تەدبىرلىرى» دېگەن كىتاپتا: "يەدى ھاراق ياسىغان" دېگەن خاتىرە بار. "گۈڭشەن مەدەنىيىتى" ئىزلىرىدىمۇ ساپال ھاراق قاچىلىرى تېپىلغان. شاڭ دەۋرىگە كەلگەندە ھاراق ئىچىش بىرخىل كەيپىياتقا ئايلانغان ۋە كەڭ كولەملىك ھاراق ئىشلەش ئىگىلىگى بارلىققا كەلگەن. كىشىلەرنىڭ دورىگەرلىك بىلىمىنىڭ كۈنسېرى بېيىـ شىغا ئەگىشىپ، دورىلاردىن پايدىلىنىش تەجرىبىلىرى ۋە دورا تۈرلىرىمۇ تەدرىجى كوپەيـ گەن. شۇنىڭ بىلەن ئادەتتىكى ھاراق بىلەن كېسەل داۋالاش تەرەققى قىلىپ دورا ھاراق ياساشقا ئاساس يارىتىلغان. كېيىنكى دەۋرلەردە ھەتتا "ھاراق ھەممە دورىنىڭ موتۇرى" دېگەن سوزلەرمۇ بولغان. خەنزۇچە "تۇڭ" دېگەن خەتنىڭ قۇرۇلمىسىدا "ھاراق" دېگەن خەتنىڭ قۇرۇلمىلىرى بار، دېمەك تىبابەتچىلىك ھاراق بىلەن داۋالاشتىن باشلانغان.

غەربى رايوندا ھاراق چىقىرىش قول سانائەتنىڭ تەرەققى قىلىشىمۇ "شەھەر دوـ لەتلىرى"دە دېخانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئەۋج ئالغاندىن كېيىن بارلىققا كەلگەن. ئەينى زاماندا بۇ رايوندا ئۇزۇم مەھسۇلاتلىرى ناھايىتى مەشھۇر ئىدى. سىماچىيەن يازغان «سالنامە، پەرغانە تەزكىرىسى»دە: "پەرغانىنىڭ ئەتراپىدا ئۇزۇمدە ھاراق چىقىرىلىدۇ، بايلار تۇمەنلىگەن كۈپلارغا ھاراق ساقلايدۇ، 10 يىلغىچە بۇزۇلمايدۇ" دېيىلگەن.

شىنجاڭدىن تېپىلغان كارۇشتى يېزىلغان ۋەسىقىلەردە ئۇزۇم ھارىغىنىڭ باشقا جايلارغا توشۇلۇش ۋە سودىسى ھەققىدە خاتىرىلەر كوپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، بىر ماتېرىيالدا: "پادىشا ئالىلىرى.... ھاراق چىقىرىش چەرچەندە ئەۋج ئالدى. ھوزۇرلىرىدا بۇ 15 پارچە يارلىق بىلەن 5 توگە ھاراقنى تاپشۇرۇپ ئالغاندا كالوجىيەگە - تۇتقۇزغايلا. ھەر بىر توگىگە 1 مىللى ما 1 شى ئارتىلدى. چەرچەندە ئولچەشكە بولىدۇ. ھاراقلا.... بىلەن بىللە شۇ جايدىن يوتكەلگەي. 4 - ئاينىڭ 5 - كۈنى چوقۇم چەرچەنگە يەتكۈزۈلگەي" دېيىلگەن.

مىلادىنىڭ 2 - ئەسىردە، غەربى رايوندا ھاراق چىقىرىش تېز سۈرئەت بىلەن راۋاجلاندۇرۇلغان. مەسىلەن: قەدىمقى كۈچار شەھرىدە ھەممە ئائىلىدە ئىدىشىدىن - ئىدىشلاردا كومۇپ قويۇلغان ھاراق تۇراتتى. «تەيپىڭ گۇاڭجى» دېگەن كىتابتا: "قۇجۇ (تۇرپان)دا بىرخىل توڭلىتىلغان ھاراق چىقىرىلىدۇ" دېيىلگەن، بۇ، ئىچكى ئولكىلەردە ئىنتايىن مەشھۇر سانىلاتتى. ھاراق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كەڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، پەقەت يېمەكلىك ھازىدىنلا پايدىلىنىپ كېسەل داۋالاش تەرەققىي تېپىپ، تەدرىجى ھالدا دورا ھاراق ئىشلەپچىقىرىلىدىغان بولغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇجۇ قەلئەسى يىمىرىلگەندىن كېيىن، ھاراق چىقىرىش تېخنىكىسى ئۇگىنىۋېلىنغان.

«سېفۇيۇمنگۇي» دېگەن كىتابتا: "قۇجۇ قەلئەسى يىمىرىلگەندىن كېيىن بىجاقى ئۇزۇم كوچىتى كوچۇرۇپ كېلىنىپ خان باغلىرىدا ئوستۇرۇلگەن ۋە ھاراق چىقىرىش ئۇسۇلى ئۇگىنىلگەن. خان ئوزىگە مەنپەئەتلىك بولسۇن ئۈچۈن، 8 خىل ھاراق چىقارغۇزغان، تەملىرى ئاز - تولا ئوزگەرتىلگەن بولسىمۇ، پۇراقلىرى تېخىمۇ خۇشبۇي بولغان. ئۇنىڭ تەمىنى سەردارلار تېتىپ كورگەن، ۋەزىر - ۋۇزورالار مەدھىيىلەر قوقۇغان" دېيىلگەن. شۇنزۇڭ خان زامانىسىدا غەربى رايوندا چىقىرىلغان ئەڭدىھار سوڭگى چىلانغان ھاراق بار ئىدى. «سۇڭچې دۇياڭ زاپىيەن» دېگەن كىتابتا شۇەنزۇڭ خان زامانىسىدا چۇشى يېچى دېگەن كىشىنىڭ ئوردىغا تەكلىپ قىلىپ كېلىنگەنلىگى، ئەڭدىھار سوڭگى چىلانغان ھاراق ئىچىلگەنلىگى، ئۇنىڭ رەڭگى قاپ - قارا بولىدىغانلىغى، ئىچىلگەندىن كېيىن كىشى شات - خورام قىلغانلىغى تەسۋىرلەنگەن، شىنجاڭدا ئېلىپ بېرىلغان دورا ئوسۇملۇكلەرنى تەكشۈرۈش ئەھۋالى، بىزگە غەربى رايوندا قېدىمدىن تارتىپلا ئەڭدىھارنىڭ تاشقا ئايلانغان سوڭگى بارلىغى، ئۇنىڭدا كوپ مىقداردا كالتسىي كاربونات، كالتسىي فوسفورت ۋە ئاز مىقداردا تومۇر، ئالېيومىن، ماگنى قاتارلىق نېئورگانىك تۇز بولۇپ، ئۇنى ھاراقتا چىلىغاندىن كېيىن قاپ - قارا بولۇپ كېتىدىغانلىغى، ئۇنىڭ يەلنى ھەيدەش، سوغۇقتىن ساقلىنىش، نېرۋىلارنى ئارام ئالدۇرۇش، چوچۇشنى بېسىش رولى بارلىغى، ئىچىلگەندىن كېيىن كىشىنى شات - خورام قىلىدىغانلىغىنى ئىسپلاتلاپ بەردى. جۇملىدىن غەربى رايوندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى ۋە باشقا مىللەتلەر ھاراق چىقىرىشنى تەرەققى قىلدۇرۇش يولى بىلەن تەدرىجى ھالدا دورا ھاراق چىقىرىشقا كوچۇش جەھەتتە ئاللىقاچان ئۇلگە ياراتقان.

5. داۋالاش سايمانلىرىنىڭ ئىسلاھ قىلىنىشى ۋە قوللىنىلىشى

ئىنسانىيەت مايمۇنسىمان ئادەمدىن تەرەققى قىلىپ ھازىرقى زامان ئادىمى بولغانغا قەدەر، نەچچە يۈزمىڭ يىللىق ۋاقىتنى باشتىن كەچۈردى. بۇ، ئارخىلوگىيىدە كونا تاشقورال دەۋرى دەپ ئاتىلىدۇ. ئىلىمىزدە مايمۇنسىمان ئادەمدىن باشقا، كونا تاشقورال دەۋرىگە مەنسۇپ بولغان

قەدىمقى ئادەم، يېڭى ئادەم ۋە ئادەملەرنىڭ قالدۇرۇپ كەتكەن ئىسكىلىتلىرى ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت ئىزلىرى خېلى كوپ ئۇچرىتىلدى. لېكىن شىنجاڭدا هازىرغا قەدەر كونا تاشقورال مەدەنىيەت ئىزلىرى خېلى كوپ ئۇچرىتىلدى. لېكىن شىنجاڭدا هازىرغا قەدەر كونا تاشقورال مەدەنىيەت ئىزلىرى تېخى تېپىلمىدى.

ئۇزۇن مۇددەتلىك ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى ئارقىلىق ئىنسانىيەتنىڭ ئەمگەك قابىلىيىتى تەدرىجى ئوسۇپ، سايمانلارنى ياساش تېخنىكىسىمۇ تەدرىجى ئالغا بېسىپ تۇردى. تەخمىنەن بۇنىڭدىن 6 - 7 مىڭ يىل بۇرۇن، مەملىكىتىمىز يېڭى تاشقورال دەۋرىگە قەدەم قويغان ئىدى. شىنجاڭدا تېپىلغان يېڭى تاشقورال دەۋرىگە كىرىدىغان، دەۋرى بىر قەدەر بۇرۇن بولغان مەدەنىيەتلەر بولسا، نازۇك تاشقوراللاردىن ئىبارەت مەدەنىيەت ئالاهىدىلىگى بار شەكىلگە كىرىدۇ.

ئەينى زاماندا، كىشىلەر ئاساسەن، تاش ئوقىيا ئۇچى، تاش قىرغۇچ، تاش نەيزە، ئۇچلۇق چوقۇغۇچى ۋە قىرغۇچى سايمان قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى قوللىناتتى. ئۇلار تاشقورال ياساشتا ئاساسەن فىزىنت تاشلاردىن پايدىلىناتتى. تۇرمۇش سايمانلىرى جەهەتتە قولدا تۇتۇپ ياسالغان، قوپال، شەكلى ئاددى، سىرتىغا هەرە چىشى شەكىللىك، توچكا شەكىللىك ياكى تۇز سىزىقچا سىزىلغان كېرەز، غېدىر، تاۋاق قاتارلىق تاماق ئېتىشكە ئىشلىتىلىدىغان ساپال قاچىلارنى ئىشلىتەتتى، لېكىن سانى ئاز ئىدى.

تەخمىنەن بۇنىڭدىن مىڭ يىللار بۇرۇن شىنجاڭنىڭ ئېگىلىگدە كېرەگە كېرەرلىك تۈزگىرىش پەيدا بولغان. مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن قارىغاندا، ئەينى زاماندا شىمالىي شىنجاڭدىكى رايونلاردا چارۋىچىلىق ئاساس قىلىناتتى، ئۇۋچىلىق قوشۇمچە قىلىناتتى؛ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ خېلى كوپ جايلىرىدا دېخانچىلىق ئاساس، چارۋىچىلىق قوشۇمچە قىلىنىشقا باشلىغان ئىدى. دەريا ۋە كوللىرى كوپ، ئوت - سۇيى مول رايونلاردا دېخانچىلىقا باشلىغان ئىدى. دەريا ۋە كوللىرى كوپ، ئوت - سۇيى مول رايونلاردا دېخانچىلىقتىن باشقا بېلىقچىلىقمۇ مۇهىم ئورۇننى ئىگەللەيتتى. بۇ دەۋرلەردىن باشلاپ تاش پالتا، تاش چوت، تاش ئوتۇغۇچ قاتارلىق سىلىقلانغان تاش قوراللارنى ئىشلىتىشكە باشلىغان ئىدى. ئاز ساندىكى تاش قوراللارغا توشۇك تېشىلگەن بولۇپ، بۇ، ساپاق ئورنىتىش ئۇچۇن ئىكەنلىگىدە شەك يوق، بۇ جەهەتتە «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» دېگەن كىتابتا تەپسىلى خاتىرىلەنگەن.

قەدىمى تاشقورال دەۋرىدىكى شىنجاڭدا داۋالاش سايمانلىرى تولىمۇ ئاددى ئىدى. خوتەن، ئۇرپان (يارغول) لاردىكى قەدىمقى شەهەر خارابىلىرىدىن بىر نەچچە ئۇرلۇك دورا، سوقۇشقا ئىشلىتىلىدىغان تاش قوراللار ۋە تاش تاۋاقلار تېپىلغان. بۇندىن تاش قوراللار يۇمۇلاق شەكىلدە ئوتتۇرىسى ئويمان قىلىپ ياسالغان بولۇپ، سىرتى سۇنۇسى ئوسۇلدا سىلىقلانغان، دورا ئېزىدىغان تاشنىڭ ئوستۇنكى قىسمى تۇتۇشقا ئەپلىك بولسۇن ئۈچۈن، 4 قىرلىق ياكى ئىككى قىرلىق قىلىپ ياسالغان.

شىنجاڭنىڭ فېئودالىق جەمىيەتكە قەدەم قويغان دەۋرلەردە، شىنجاڭنىڭ قاش تېشى مەھسۇلاتى ئېچكى ئولكىلەرگە ئالىلقاچان تونۇلۇپ بولغان ئىدى. قەدىمقى كىتابلاردا شى ۋاڭمۇنىڭ ئېچكى ئولكىلەردىكى خان - پادىشالارغا قاش تېشى بۇيۇملىرىنى سوغا قىلىغانلىقى، هەققىدىكى خاتىرىلەر كوپ ئۇچرايدۇ. ئۇرۇشقاق پادىشالىقلار دەۋرىدە يېزىلغان «كۈگزى» دېگەن كىتابتا خېلى كوپ سەھىپىلەر سەرپ قىلىنىپ، قەدىمقى خان - پادىشالارنىڭ "يۈي جەمەتىنىڭ قاشتېشى بۇيۇملىرىنى ئەتىۋالاپ ئىشلىتىدىغانلىغى" ۋە كۈنلۈن

تېغىنىڭ "كوزنى قاماشتۇرۇدىغان سۇزۇك - دۇرلۇق" ئىكەنلىگى تەسۋىرلەنگەن. جۇملىدىن بۇنداق قاش تېشى بۇيۇملارنىڭ يېراق يۇرتلاردىن يوتكەپ كېلىنىشى ھېچقاچان ئاسانغا چۇشمىگەن، بەلكى دۇرغۇن جاپا - مۇشەققەت ئارقىلىق كېلىنگۇلۈك. يۇيمىنگۇەن دېگەن ئىسىم قاش تېشى قاملى دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ، بۇ جاينىڭ بۇنداق ئاتىلىشىمۇ شۇنجاڭ-نىڭ قاشتېشى شۇ قامال ئارقىلىق ئىچكى ئولكىلەرگە كىرگۇزۇلىدىغانلىغى بىلەن بېۋاستە مۇناسىۋەتلىك. بۇ ئىسىم جاڭ چىيەن غەرپكە ئەلچى بولۇپ بېرىشتىن بۇرۇنلا بار ئىدى. قاش تېشى بۇيۇملىرىنىڭ كوپلەپ ئىشلەپچىقىرىلىشى ئارقىلىق تاشتىن ياسالغان دورا سوقۇ-قۇچ ۋە تاش تاۋاق قاتارلىق سايمانلار تىبابەتچىلىكتە قاش تېشى بۇيۇملىرىغا ئورۇن بېرىشقا شارائىت ياراتقان. ھەددىدە خوتەندە ياسالغان قاش تېشى ياغۇنچاق قاتارلىق بۇيۇملار ھەجمى كىچىك، ئەپلىك ۋە كوركەم ئىدى. بۇنىڭ شەكلى شەنشى ئولكىسى شەنياڭ جۇڭيى ئىنىستىتۇتى تىبابەتچىلىك تارىخى كورگەزمىسىدە قويۇلغان خەن دەۋرىدىكى دورا ئېزىدىغان تاش ياغۇنچاقتا ئوخشايدۇ. بۇنداق ياخشى ئىشلەنگەن قاش تېشى ياغۇنچاقلار ئېھتىمال بەش ئەزا كېسەللىكلىرى ئۈچۈن ياكى قىممەتلىك دورىلارنى پىششىقلاپ ئىشلەش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن بولۇشى مۇمكىن.

سۇپۇپ دورىلار قېدىمدا شىنجاڭنىڭ دېخانچىلىق رايونلىرىدا ياشىغۇچىلار ياكى ئوۋچىلار ئۈچۈن ئوز يېنىدا كوتۇرۇپ يۇرۇشكە ئەپلىك ئىدى. بۇنداق شەكلىدە ئىشلەنگەن دورىلارنى ھازىرمۇ ئۇيغۇر تېۋىپلىرى كوپ قوللىنىدۇ.

شىنجاڭدا يەنە تومۇر قورال دەۋرىدىكى ئاددى ۋە قوپال ياسالغان موچۇن، ئامبۇر، ئۇزۇن ساپلىق پىچاق (ھازىرقى ئوپېراتسىيە پىچىغى شەكلىدە)لار تېپىلدى. بۇ، خەن دەۋرىنىڭ شىنجاڭدىكى تومۇر سايمان ئىشلەپچىقىرىش سانائىتى دەۋرىگە تەئەللۇق بولغان تاشقى كېسەللىك سايمانلىرى، دەپ قارالماقتا. يەنە جىسىمدىن سوڭەك يىڭنىمۇ تېپىلغان.

شىنجاڭدا ھاۋا ئىسسىق، قۇرغاق، بوران كوپ چىقىدۇ. قەدىمدە ئاز سانلىق مىللەتلەر كوزنى ئاسراش ۋە كوز كېسەللىگىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئوزلىرى پاختا يېپتىن تورسىمان چۇمپەردە ياسىغان. بۇ، ئۇلارنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك بورانغا قارشى كۇرەشلەردە، ئوزىنىڭ ئېقىل - پاراسىتىگە تايىنىپ كوزنى ئاسراش ۋە ساقلىقنى ساقلاش تەدبىرلىرىنى قوللانغانلىغىنى بىلدۇرىدۇ.

يېقىنقى ئېيىتقاندا، شىنجاڭدا قۇللۇق جەمىيىتىنى ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرى ئىپتىدائى جەمىيەتتىكىگە قارىغاندا كوزگە كورۇنەرلىك دەرىجىدە ئوسكەن، ئىلىم - پەن ئىشلىرىمۇ يېڭى تەرەققىياتلار بارلىققا كەلگەن، تىبابەتچىلىك جەھەتتىمۇ ناھايىتى زور ئىلگىرىلەش بولغان. دورىگەرلىك جەھەتتە ھاراق ۋە سۇپۇپ دورىلار قوللىنىلغان، داۋالاش، تېخنىكا جەھەتلىرىمۇ نۇرغۇن تەجرىبىلەر توپلانغان ۋە دەسلەپكى قەدەمدە ئەقلى بىلىملەرگە ئىگە بولغان. داۋالاش سايمانلىرى جەھەتتە تەدرىجى ھالدا ئىلگىرىلەش ۋە يۇكسىلىش بارلىققا كەلگەن. ئەينى زاماندا، كىشىلەر تاشتىن پايدىلىنىش ئاساسىدا مېتالدىن ياسالغان پىچاق، يېڭىلەرنى ئىشلىتىدىغان بولغان ۋە كېيىنكى تاشقى كېسەللىكلەر ئوپېراتسىيىسى ئۈچۈن پايدىلىق شارائىتلارنى ھازىرلىغان.

(1 - قىسمى، داۋامى بار)

قۇربان ۋەلى تەرجىمىسى

جۇڭيى تىبابەتچىلىك ـ دورىگەرلىك ئىلمىي جەھەتتىن شىنجاڭ رايونىنىڭ ۋەتىنىمىزنىڭ ئىچكى جايلىرى بىلەن بولغان زىچ مۇناسىۋىتىگە بىر نەزەر

دەي يىڭشىڭ

جۇڭيى تىبابەتچىلىك ـ دورىگەرلىك ئىلمى ئېلىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىنىڭ ئەمگەك ۋە ئەقىل ـ پاراسىتىنىڭ جەۋھىرى. قەدىمقى زامانلاردىن تارتىپ شىنجاڭنىڭ ھەر-قايسى جايلىرىدا ياشىغان ئۇيغۇر مىللىتى ۋە باشقا ھەرقايسى مىللەت ئەمگەكچى خەلق-لىرى ۋەتىنىمىز تىبابەتچىلىك ـ دورىگەرلىك ئىلمىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۇلۇغ توھپىلەرنى قوشقان.

ئېلىمىزنىڭ ئەڭ قەدىمقى بىر كىلاسسىك تىببىي كىتاۋى بولغان «خۇاڭدى نېيجىڭ①سۇۋېن» (توۋەندە قىسقارتىپ "نېيجىڭ" دەپ ئاتىلىدۇ) نىڭ "غەيرى ئۇسۇل ۋە رېتسىپلار بىلەن داۋالاشنىڭ پايدىسى ھەققىدە" دېگەن قىسمىدا ئېلىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىنىڭ تەبىي مۇھىتى ۋە كېسەل داۋالاش تەجرىبىلىرى بايان قىلىنغان. ئۇنىڭدا "غەرپ-ئالتۇن، قاش تېشى ماكانى، تاشلىق ـ قۇملۇق جاي بولۇپ، ئۇپۇققا ئورۇنلاشقان. ئۇ يەردىكى خەلقلىرى تاغلاردا ئولتۇراقلاشقان، شامال كوپ، زېمىنى قاتتىق. ئۇ يەردىكى خەلقلەرنىڭ كېيىم ـ كېچىگى ئاددى ۋە يېپىنچاقلاپ يۈرىدۇ، ئۇلارنىڭ تامغى ياخشى ۋە مايلىق، شۇڭا ئىللەتلەر ئۇلارنىڭ تېنىنى زەھەرلىيەلمەيدۇ. ئۇلارنىڭ كېسىلى ئىچكى جەھەتتىن پەيدا بولۇپ، داۋالاشقا زەھەرلىك دورىلارنى ئىشلىتىدۇ. شۇ سەۋەپتىن زەھەرلىك دورىلارمۇ غەرپتىن كېلىدۇ" دېيىلگەن. مەيلى ئاتموسفېرا، يەر تۈزۈلۈشى، مەھسۇلات ۋە خەلقلەرنىڭ تۇرمۇش ئورۇپ ـ ئادەتلىرى جەھەتتىن ئېيتقاندا بولسۇن، نەقىل كەلـ-تۈرۈلگەن سوزلەردە تەسۋىرلەنگەن "غەرپ تەرەپ" دەل ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمال رايونى بولۇپ، ئاساسلىغى شىنجاڭ دائىرىسىنى كۆرسىتىدۇ. "زەھەرلىك دورا" دېگىنى قوـ-شۇمچە تەسىرى زوراق، قۇۋۋىتى كۈچلۈك دورىلاردىن ئىبارەت. «خېگۇەنزى» كىتاۋىدا: "مەسلەن، بېيەنجى② نىڭ قان تومۇرغا يىڭنە سانجىش، زەھەرلىك دورا ئىشلىتىش، تېرىنى قىرىپ داۋالاش ئۇسۇللىرى ھەممە پادىشالارغا مەشھۇر بولغان" دېيىلگەن. «لى جەن، شۇشەنشۇن» دە "شۇڭا تۆۋپىلار، زەھەرلىك دورىلار بىلەن كېسەللىكلەرنى داۋالايـ-دۇ" دېيىلگەن. غەربىي شىمالنىڭ يېرى قاتتىق، ھەرقايسى مىللەت خەلقى چارۋىچىلىق

① خۇاڭدى نېيجىڭ سۇۋېن كىتاۋى مىلادىدىن 770 - 221 يىللار ئىلگىرى بىرقانچە ئالىملار ئۇزلىرىدىن بۇرۇنقى تۆۋپىلارنىڭ تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ يېزىپ چىققان كىتاپ، بۇگۈنكى كۈندىن تەخمىنەن 2500 يىل ئىلگىرى يېزىلغان ـــ ت.

② بېيەنجى ـــ مىلادىدىن 5 ئەسىر ئىلگىرى ئوتتۇرا مەشھۇر جۇڭيى تۆۋپ ـــ ت.

بىلەن شۇغۇللىنىپ گوش بىلەن ئوزۇقلانغاچقا، بەدىنى كۆچلۈك بولۇپ، كېسەل داۋالاش ئۈچۈن تولاراق كۆچلۈك دورىلار ئىشلىتىلىدۇ.

«نېجىك» كىتاۋى جەنگو چىن — خەن سۇلالىلىرى دەۋرىدە يېزىلغان بولۇپ، خەن ۋۇددىن ئىلگىرىلا، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرى خەنزۇلار ۋە يىراق چېگرا جايـ لاردىكى باشقا مىللەت خەلقلىرى بىلەن بىرلىكتە ۋەتىنىمىزنىڭ تىبابەتچىلىك ـ دورىگەرلىك ئىلمىنى يارىتىش سېپىگە قاتناشقانلىغىنى كۆرسۈالغىلى بولىدۇ.

مەملىكىتىمىزدە قەدىمقى زامانىدا شىنجاڭنى ۋە ئۇنىڭ غەربىي تەرەپلىرىنى غەربى زىمىن دەپ ئاتىغان. ئۇيغۇر مىللىتىنى تارىختا ئىلگىر ـ كېيىن بولۇپ، يۇەنگـې (乾隆) ۋېيگې (乾嘉)، خۇيخۇ (乾回)، خۇيخۇ (嘉回)، ۋېيئۇئەر (咸同) دەگەن نامىلار بىلەن ئاتالغان.

خەن دەۋرىدە، ئىچكىرى بىلەن غەربىي زىمىننىڭ سودا ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئىشلىرى ئۇزلۇكسىز راۋاجلانغان. مىلادىدىن 139 يىل ئىلگىرى ۋۇدى خان جاڭ چەن باشلىق يۇزدىن ئارتۇق كىشىنى غەرپتىكى ھەرقايسى جايلارغا ئەۋەتكەن بولۇپ، قايتقاندا "ئۇ جايلارنىڭ يەر ئۇزۇلۇشى، باشقا ئەھۋاللىرىنى پادىشاغا ئېيتىپ بېرىدۇ" ئۇنىڭدىن كېيىن غەرپكە ئەۋەتىلگەن ئەلچىلەرنىڭ ئايىغى ئۇزۇلمەيدۇ، غەربىي زىمىنغا ماڭغان جەڭـ چى ـ ئەمەلدارلار ئۇزلۇكسىز يولدا يولۇقۇپ تۇرىدۇ. خەنزۇلارنىڭ ئىلغار تىببى ـ دورا بىلىملىرى، ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىلىرى، ماددى مەدەنىيەتلىرى ئەنە شۇ تۇركۈم ـ تۇركۈم كىشىلەر ۋە سودا ئارقىلىق غەربىي زىمىنغا ئېقىپ كىرگەن. مەسىلەن، ئىچكىرىنىڭ پولات ئېرىتىش، قۇدۇق كولاش ۋە كارىز كولاش تېخنىكىلىرى تارقىلىپ، غەربىي زىمىننىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپلا قالماي، بەلكى ئەسلىدىكى ئىگىلىك ـ ئوستەڭ سۇلىرى ئىچىشنى پاك ـ پاكىزە قۇدۇق سۇيى ئىچىشكە ئوزگەرتىپ، كېسەلـ لىكلەردىن ساقلىنىپ، سالامەتلىكنى ساقلاش ئۇچۇنمۇ ناھايىتى زور ئەھمىيەتلىك رول ئوينىغان. يەنە خەنزۇلار رايونىدىن پىلە بېقىش تېخنىكىسى قوبۇل قىلىنىپ، شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ كىيىم ـ كېچەك ئەھۋالىمۇ زور دەرىجىدە ياخشىلانغان، شۇنىڭ بىلەن بىللە، پىلە بېقىش ئىشلىرىدىن مۇھىم دورا ئەشيالىرى، ئاغرىپ ئولگەن پىلە قۇرۇتى ۋە پىلە ئاياقلىرىمۇ قولغا كەلگەن. شۇ چاغلاردا، ئېلىمىزنىڭ داڭلىق ئالاھىدە مەھسۇلاتى يىپەك غەربىي زىمىن ئارقىلىق غەربىي ئاسىيا ۋە ياۋروپاغا قەدەر ئاپىرىپ سېتىلغان. شۇڭا بۇ سودا يولى «يىپەك يولى» دېگەن شەرەپلىك نامنى ئالغان.

ئىچكىرى بىلەن شىنجاڭنىڭ تىببى ـ دورا تېخنىكىلىرىنى ئالماشتۇرۇش ھەققىدىكى تارىخىي پاكىتلار كىتاپلاردا يېزىلىش بىلەن چەكلىنىپلا قالماي، بەلكى ئارخېئولوگىيە تەـ رىپىدىنمۇ ئىسپاتلاندى. دۇڭخۇاڭ، جۇيىيەن قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلار ئىچىدىن ئىككى خەن دەۋرىگە مەنسۇپ تىببى دورا ھەققىدىكى بامبۇك تاختا ئويمىلىرى قولغا كەلدى. 1972 ـ يىلى ئۇۋەيدىكى خەن قەۋرىستانىدىن كولۇبلىنغان 78 پارچە تىببى دورا ھەققىدىكى بامبۇك تاختىسىدا كېسەللىك سەۋەبى، كېسەللىك نامى، كېسەللىك قانۇنىيىتى، كېسەللىك ئالامىتى، دورا نۇسخىلىرى، مىقدارى، ياسالما شەكىللىرى تەپسىلى يېزىلغان؛ ئىشلىتىلگەن ئوسۇملۇق، ھايۋانات، مەدەن تۇرىدىكى دورا ئەشيالىرى جەمى 100 خىل بولۇپ، شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا شۇ جايلاردىكى

يۇقۇرى دەرىجىلىك تىببى سەۋىيىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىدۇ. خەنزۇ مىللىتىنىڭ مۇشۇنداق مول ئۇنۇمدار تىببى بىلىملىرى، شۇ جايلاردا جىم تۇرۇپ قالماي، مۇقەررەر ھالدا ئۇلارغا خوشنا بولغان غەربىي زىمىنغا تارقىلىپ ياكى تەسىر كۆرسىتىپ، غەربىي زىمىنداكى ھەر مىللەت خەلقلىرىنىڭ تىببى داۋالاش، ساقلىقنى ساقلاش ئىشلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلغانلىغىنى پەرەز قىلىش تەس ئەمەس.

غەربىي زىمىندىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىمۇ ۋەتەن تىبابەتچىلىك ئىلمىنىڭ دورا ئەشيالىرى مەنبەسىنى كېڭەيتىش ۋە ماددى تۇرمۇشنى بېيىتىش جەھەتتىن ئۆزلىرىنىڭ ئاجايىپ زور توھپىلىرىنى قوشقان. ئەسلىدە غەربىي زىمىندىن چىقىدىغان ئۇزۇم، بىدە، ئانار، زىغىر، ياڭاق، پۇرچاق، يۇمغاقسۇت، پىياز، سەۋزە، زاراڭزا چېچىگى قاتارلىق پۇرچاق، مۇۋە جىنسىدىكى دورىلار غەربىي خەن دەۋرىدىن باشلاپلا ئۇزلۇكسىز ھالدا ئىچكىرىگە ئېلىپ بېرىپ تېرەلمىشقا باشلاپ، دورا سۈپىتىدە داۋالاش ئىشىدا كەڭ ئىشلىتىلگەن. مەسىلەن، ئانار پوستىنىڭ قۇرۇت (مەددە) ئولتۇرۇش، ئىچنى قاتۇرۇش ئۇنۇمى بار، ئانار دانىلىرىنى يېگىلى بولىدۇ، ئانار گۈلى زوقلاندۇرغۇچى خۇسۇسىيەتكە ئىگە. زىغىر "تاتلىق نەرسىلەرنى تېخىمۇ خۇش پۇراق قىلىدۇ، سېسىق نەرسىلەرنىڭ سېسىق پۇرىغىنى يوقىتىدۇ، ياغ چىقارسا تەبىئىتى سوغاق بولۇپ، زەھەرلەرنى يوقىتىدۇ" دەپ تونۇلغان. «شېن نۇڭبىن - ساۋجىڭ» كىتابىنىڭ ئالى دورىلار قىسمىدا ئۇزۇم بىلەن زىغىرنىڭ دورىغا ئىشلىتىلىش قىممىتىنى سوزلىگەندە: "ئۇزۇم، تەمى تاتلىق، موتىدىل، پەي، سوڭەك مۇپاسىلىنى داۋالايدۇ، قۇۋۋەت بېرىدۇ، ماغدۇرلاندۇرىدۇ، ئىرادىنى كۈچەيتىدۇ، كىشىنى سەمرىتىدۇ، ئاچلىق، سوغاققا بەرداشلىق قىلدۇ... ھاراق ئىشلەپچىقىرىش مۇمكىن". "زىغىر — تەمى تاتلىق، موتىدىل، ئىچكى ئەزادىكى زەخىم - كۈچسىزلىك ئېشىپ كېتىشلارنى داۋالايدۇ. بەش ئەزانى تولدۇرىدۇ، ماغدۇرلاندۇرىدۇ، گوشلەرنى ئوستۇرىدۇ، مېڭىنى تولدۇرىدۇ" دېيىلگەن.

كېيىنكى ئالىملارنىڭ بىنساۋلىرى (دورا ئوسۇملۇكلىرى ھەققىدىكى كىتابلار — ت) دا ئارقا - ئارقىدىن زاراڭزا چېچىگى، پىياز، يۇمغاقسۇتلەر دورىلار قاتارىغا كىرگۈزۈلگەن. «جاڭچەن غەربكە بارمىغان بولسا، ياخشى ئۇرۇقلار غەربتىن كەلمىگەن بولاتتى» (شۇيجۇ يېڭى دورا ئوسۇملۇكلىرى كىتابى). ھوقۇق مەركەزلەشتۈرۈلگەن فېئوداللىق دولەت تۈزۈمى ئاستىدا، غەربىي زىمىن بىلەن ئىچكىرىدىكى خەلقلەر دولەتنىڭ بىر پۈتۈنلۈكى، سودا ھەم مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ پايدىسىدىن ئورتاق بەھرىمەن بولغان ئىدى.

سۇي، تاڭ ئىككى سۇلالە دەۋرى شىنجاڭنىڭ ۋەتىنىمىزنىڭ ئىچكى جايلىرى بىلەن بولغان زىچ ئالاقىسى تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ تەرەققى قىلغان مۇھىم دەۋردىن ئىبارەت. «سۇي دەۋرىنىڭ كىتابى — جىلد جىنجۇ) نىڭ دورا نۇسخىلىرى كىتابىنىڭ 256 قىسمىدىن 6 - 5 قىسمى غەربىي زىمىننىڭ ئەسەرلىرىدىن ئىبارەت، «غەربىي زىمىن پىرىلىرى سوزلەپ بەرگەن دورا نۇسخىلىرى 23 باپ»، «غەربىي زىمىن بەرەمەن، پەرىسىنىڭ دورا نۇسخىلىرى 3 باپ»، «غەربىي زىمىن داڭلىق تېۋىپلىرى توپلىغان مۇھىم دورا نۇسخىلىرى 4 باپ»، «بەرەھمەن پىرىلەر دورا نۇسخىلىرى 20 باپ»، «گەنتاۋ داۋالاشقا پايدىلىق ئاجايىپ دورا نۇسخىلىرى 10 باپ» ۋە غەرپنىڭ دورا نۇسخىلىرىنى توپلىغان «ھەر يەرلەردىن توپلانغان دورا نۇسخىلىرى 2600 باپ» قاتارلىقلار بولۇپ، ئەپسۇسكى بۇ كىتابلار يوقىلىپ ساقلىنىپ قالمىغان بولسىمۇ، ئەمما ھازىر مەۋجۇت تىببى ئەسەرلەرگە ئۇلارنىڭ بىر

مۇنچه مەزمۇنلىرى كىرگۈزۈلگەنلىكى چوقۇم.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، قانۇنچىلىق لۇشيەنىنىڭ يېتەكچىلىگى ئاستىدا، مەملىكىتىمىزدىكى مىللەتلەر مىسلىسىز ئىتتىپاقلاشقان، گۇللەنگەن ۋەزىيەت بارلىققا كەلگەن ئىدى. پايتەخت چاڭئەن شەھرىدە تۇرۇقلۇق ئۇيغۇرلار ۋە پامىر تېغىنىڭ غەربىدىن كەلگەن ئۇيغۇر سودىگەرلەر دائىم 2 ـ 3 مىڭ كىشىدىن ئارتۇق بولاتتى. ئۇلاردىن بەزىلىرى ئوردىدا ئەمەلدار بولغان، كوپچىلىگى سودىگەرچىلىك پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىناتتى ياكى پايتەختتە ئوقۇيتتى. ئۇلارنىڭ خەنزۇلار بىلەن بولغان ئىناق مۇناسىۋىتى تاڭ دەۋرىدىكى شائىرلار قالدۇرغان كوپلىگەن شېئىرلاردا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

شۇنىڭ، شيەنياڭ، گەنشيەن ناھىيىسىدىكى تاڭ دەۋرى قەۋرىلىرىدىن كولاپ تېپىلغان يۈك ئارتىلغان نۇرغۇن توگە، ئات ھەيكەللىرىنى يېتەكلىگۈچىلەرنىڭ ھەممىسى كوزى چوڭقۇر، قاڭشىرى ئىگىز، ئۇزۇن ساقال، تون كىيگەن غەربىي زىمىندىكى مىللەتلەرنىڭ شەكلىدىن ئىبارەت. يەر ئاستى دۇنياسى يەر ئۈستىدىكى ھاياتنىڭ ئەۋرىشكىسى بولۇپ، قەۋرىلەر ئوز ۋاقتىدىكى رېئال تۇرمۇش ھەقىقى ئەھۋالىنىڭ قىسقارغان ئۇلگىسى. بۇ تارىخىي يادىكارلىقلار شىنجاڭنىڭ ۋەتىنىمىزنىڭ ئىچكى ئولكىلىرى بىلەن باردى ـ كەلدىسى قويۇق، ئالاقىسى زىچ ئىكەنلىگىنىڭ تارىخىي دەلىللىرى ھىساپلىنىدۇ. شۇ چاغلاردا "يىپەك يولى" دا قاتناپ تۇرغان تۇركۇم ـ تۇركۇم ئات ـ توگە كارۋانلىرى غەربنىڭ دورا ماتېرىياللىرى، پاختا ۋە ئۇزۇم ھاراقلىرىنى توشۇپ كېلىپ، ئىچكىرىنىڭ تىببى دورا، كىتاپ، يىپەك ۋە چىنە ـ قاچىلىرىنى ئېلىپ كېتەتتى. «يېڭى تاڭ كىتاۋى، جۇغراپىيە ئەسىرى» دە يېزىلىشىچە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تاڭ سۇلالىسىغا سوغا قىلىنغان دورىلار توغرۇغۇ، نوشۇدۇر، بادام مېغىزى، ھېڭ، چىگىڭ قاتارلىقلار بولغان.

دولەتنىڭ بىرلىگى ھەر مىللەت خەلقى ئارىسىدىكى قېرىنداشلارچە ئالاقە ۋەتەن تىبابەت ئىلمىنىڭ تەرەققىياتىنى ئالغا سۈرگەن. مىلادىدىن 659 يىل بۇرۇن تاڭ ھوكۇمىتى جاكالىغان يېڭىدىن تۇزىتىلگەن بىنساۋ كىتاۋىغا شىنجاڭنى ئوز ئىچىگە ئالغان ھالدا مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرى ۋە چەتتىن كەلتۈرۈلۈپ ئەملىي ئىشلىتىلىۋاتقان جەمئى 850 خىل دورا كىرگۈزۈلگەن. ئۇنىڭ ئىچىدىكى يېڭى قوشۇلغان 14 خىل يېڭى دورا ئارىسىدا شىنجاڭدىن كەلگەن ماللار بار، مەسىلەن، توغرۇغۇ تۇرپاندىن چىقىدۇ، يېشىل تۇز يەنجىدىن چىقىدۇ، نوشۇدۇر غەربتىن چىقىدۇ، ھېڭ كوئىنلۇندىن چىقىدۇ دەپ يېزىلغان، بۇنىڭدىن باشقا چىڭ لاڭگەن، ئاق قىچىلار بۇرۇنقى بىنساۋلارغا كىرگۈزۈلگەن بولسىمۇ، ئەمما «يېڭىدىن تۇزىتىلگەن بىنساۋ» كىتاۋىدا ئۇلارنىڭ شىنجاڭ كىرىمىدىن ياكى غەربي زىمىندىن چىقىدىغانلىقى ئالاھىدە كورسىتىلگەن. بۇ دورا قامۇسىغا شىنجاڭ رايونىنىڭ دورا ئەشيالىرى مىسلىسىز كوپ كىرگۈزۈلگەن، پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەرقايسى جاي، ھەرقايسى مىللەتنىڭ تەجرىبە، ئەقىل ـ پاراسەتلىرى جۇغلانغان بىر كىتاپ بولۇپ، 7 ـ ئەسىردىن ئىلگىرىكى پۈتكۈل جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ دورىگەرلىك بىلىملىرىنىڭ يەكۈنىدىن ئىبارەت. شەخسى ئەسەرلەردىن چىڭ زاڭيى «بىنساۋ شەيى» كىتاۋىدا تۇرك قۇشقىچى بىلەن پۇرچاقنى دورا قاتارىغا كىرگۈزگەن. جىن چەنىنىڭ «خۇبىنساۋ» كىتاۋىغا مەخسۇسلا

قهرىنداش مىللەتلەر رايونىنىڭ دورا ئەشيالىرى كىرگۈزۈلگەن. جۇڭيى تىبابەتنىڭ دورىگەرلىك بىلىمى تاڭ دەۋرىدە زور دەرىجىدە بېيىغان.

چېگرا رايونىدىكى قېرىنداش مىللەتلەر ۋەتەن تىبابەتچىلىك ئىلمىنى ئىنتايىن قىزغىن سۆيىدۇ. تاڭ دەۋرىدە جىن چەنسۈي، لى شىشىلار لۇجۇغا (گەنسۇ ئەتراپىدىكى بىر جاي — ت) غا ئەۋەتىلگەندە، يەرلىك ئەمەلدار شەن جۇنزۇنىڭ كېسىلىنى يېڭىنە سانچىپ داۋالىغان، بۇنىڭ بىلەن "موتسۇەر زاتلار مەدھىيە يېزىپ ھەممە جايغا تارقىتىدۇ". تاڭ دەۋرىدىكى تىۋېتلار قېرىنداش مىللەتلەرنى ئۆز تۇققانلىرىدەك كۆرۈپ، قىزغىنلىق بىلەن ئۇلارنىڭ كېسىلىنى داۋالايتتى.

سۇڭ سىماۋ ئۇزىنىڭ «چەنجىن ياۋفاڭ — دايى چىڭ جىڭ» كىتابىدا، ئەگەر كېسىلى بارلار كېلىپ داۋالاپ قويۇشنى تەلەپ قىلسا، خەنزۇ تىۋېتلار "ئۇلارنىڭ كىم بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، بىردەك قاراپ ئۆز تۇققانلىرىدەك كۆرۈپ داۋالايتتى" دەيدۇ. ۋەتەن تىبابەتتە ئىسلامىزدىكى ھەرقايسى مىللەت خەلقلىرىنىڭ چوڭقۇر دوستلۇغى ئىز ئالغان.

«يېڭىدىن تۈزۈلگەن بەنساۋ» بىلەن مىڭ شىننىڭ «تاماقلار بىلەن داۋالاش بىنساۋى» نىڭ تاڭ دەۋرىدە قولدا كوچۇرۇلگەن نۇسخىلىرىنىڭ چىڭ دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە دۇنخۇاڭدىكى تاش ئويدىن نۇرغۇن قەدىمقى كىتابلار بىلەن بىللە تېپىلىشى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. چۈنكى دۇنخۇاڭ بولسا، جۇڭگو بىلەن غەرپ ئوتتۇرىسىدىكى قاتناشنىڭ مەركىزىي تۈگۈنى بولۇپ، غەربىي زىمىنغا باردىغان جەنۇبىي، شىمالىي ئىككى يولنىڭ قوشۇلۇش نۇقتىسىدىن ئىبارەت. ئومۇمەن ئېچىكىرىدىن غەربىي زىمىنغا توشۇلدىغان ھەرخىل مالىلار ھەممىسى مۇشۇ يەرگە يىغىلاتتى، شۇڭا تاش ئويدىن تېپىلغان تاڭ دەۋرىنىڭ تىببىي ئەسەرلىرى شىنجاڭنىڭ ئېچىكىرىدىن تىببىي تېخنىكا بىلىملىرىنى ئۆگىنىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك. تاش ئويدىكى «يېڭىدىن تۈزىتىلگەن بىنساۋ» نىڭ قولدا كوچۇرۇلگەن پارچىسىدا گەنسۇي سۇتلۇك ئوتىدىن تارتىپ بەيلىيەنگىچە جەمى 30 خىل دورا بار. «تاماقلار بىلەن داۋالاش بىنساۋى» نىڭ پارچىلىرىدا، ئانارىدىن باشلاپ، تاتلىق ياڭيۇغىچە جەمى 26 خىل دورا بولۇپ، ئەسلى ئەسەر ھەجمىنىڭ 10 دىن بىر قىسمىنى ئىگەللىگەن. ئاپتور مىڭشىننىڭ نامى يېڭى - كونا تاڭ دەۋرى كىتابلىرىنىڭ ھەممىسىدە بار بولۇپ، تۈڭجۇنىڭ ئەمەلدارى ئىدى. كىتابنى تۈزگەن ۋاقتى ۋۇنىڭ كېيىنكى چاڭئەندىكى يىللىرى ئارىلىغىغا (704—701 يىللارغا) توغرا كېلىدۇ.

شىنجاڭدا تۇرپاندىمۇ تاڭ دەۋرىدە قولدا يېزىلغان تىببىي ئەسەرلەر تېپىلغان بولۇپ، جەمى 4 خىل پارچىدىن ئىبارەت. يەنى «جاڭ ۋىنجۇڭنىڭ لياۋفىن فاڭ»، «شىن لۇڭ بىنساۋجىڭ»، «يەنپۇ ئۇزاڭلۇن» ۋە «جۇيى فاڭسۇي»، «كونا تاڭ كىتاۋى فال جزيو» دا يېزىلمىشچە، جاڭ ۋىنجۇڭ لوياڭلىق ئادەم بولۇپ، ئۇزىتىيەنگە ئوردا تەۋىۋى بولغان. بۇيرۇق بويىچە شۇ چاغدىكى ئاتاقلىق تەۋىپلار بىلەن بىرلىكتە «لياۋفىڭچى جۇفاڭ» كىتاۋى بىلەن «سۇي شىن بىنجىفاڭ» كىتاۋىنى تۈزۈپ چىققان. تاڭ ۋاڭتاۋنىڭ «ۋەيتەي مىيياۋ» كىتاۋىنىڭ 14 - بابىدا «جاڭ ۋىنجۇڭ لياۋجۇفىڭ، فاڭ جۇشۇۋ»سى نەقىل كەلتۇرۇلگەن بولۇپ، تۇرپاندىن تېپىلغان ئۇزۇمە شېخى قاياتمىسى قاتارلىق 2 رېتسېپ دەل ئەنە شۇ و ماۋزۇ ئىچىدىكى بىرىنى

چى ۋە ئۇچىنچى رېتسپلاردىن ئىبارەت. پارچە كىتابتىكى ئۇسۇل بويىچە ھوكۇم قىلىنغاندا، ئۇنىڭ ۋاقتى ئوتتۇرا تاڭ دەۋرىدىن كېيىن ئەمەس، ئېھتىمالكى كىتاپ يېزىلىپ ئۇزاق ئوتمەي كوچۇرۇلۇپ بۇ يەرگە كەلتۈرۈلگەن بولسا كېرەك. «شەن لۇڭ بىنساۋجىڭ» كىتا- ۋىنىڭ پارچىلىرىدىكى چوشقا گەندىسىدىن تارتىپ چاشقانغىچە 4 تارمىقى جۈملە تارىلىغە- دىكى كىتاپ بولۇپ، جەنۇبىي سۇلالىدىن تاۋخۇڭجىڭ شەرھى يېزىشتىن بۇرۇنقى قىياپە- تىنى ساقلاپ قالغان، يەنە "世" تەرىپىدىن "治" ھەرپىگىچە، تەيزۇڭ، گاۋزۇڭلارنىڭ نامىنى چۈشۈرۈپ قالدۇرۇشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن قىسقارتىلمىغان، شۇڭا ئۇ تاڭ دەۋرىدىن بۇرۇنقى كوچۇرۇلمە نۇسخا بولسا كېرەك. «يەنپۇ ۋۇزاڭلۇن» دا يەن "焉" ھەرپى ئەسە- لىدە چى "者" ھەرپىنىڭ خاتا يېزىلغىنى بولۇپ، كاتىپنىڭ مىڭسىدە دائىم "يەنجى" (قارا شەھەر — ت) چۈشەنچىسى بولغانلىقتىن قەلەمدە خاتا كەتكەن بولۇشى مۇمكىن. «چىپو ۋۇزاڭلۇن» كىتاۋىنىڭ نامىنى سۇن دەۋرىدىكى كىتاپلاردا ئۇچرىتىلى بولىدۇ، بەلكى سۈيزى ۋۇزاڭلۇن كىتاۋىنىڭ بىر قىسمى بولۇشى مۇمكىن. «جۇيى فاڭسۈي» كىتا- ۋىنىڭ نامى ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن. تىببىي كىتاپلاردىن تاپقىلى بولمايدۇ، بەلكى خاتىرە قالماي يوقالغان قەدىمقى كىتاپ بولسا كېرەك. مۇشۇ قىممەتلىك تىببىي ئەسەرلەرنىڭ تېپىلىشى ۋە ئازاتلىقتىن كېيىن ئۇ يەردىن ئۇزلۇكسىز كولاپ تېپىلغان نۇرغۇن دورا رېتسپ ما- تېرىياللىرى، سوزسىز شۇنى چۈشەندۈرىدىكى، ئەڭ كەچ بولغاندا تاڭ دەۋرىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىلا شىنجاڭ رايونىنىڭ تىببىي ئەھۋالى ئالىلىقاچان ئىچكىرىنىڭكىدىن پەرقسىز ھالەتكە يېتىپ بارغان.

تاڭ دەۋرىنىڭ خۇلاسە خاراكتېرلىق تىببىي ئەسەرى «چەن جىن ياۋفاڭ» نىڭ 15 - جىلدى بىلەن «ۋەي تەي مىيفاڭ» كىتاۋىنىڭ 14 - جىلدىدە "غەربىي ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى ئۇيغۇر تىبابەت ئۇسۇلىنى قوللىنىش ھەققىدە يىغىن" نىڭ نۇسخىسى بار. غەربىي ئۇيغۇر (شىنجاڭ) دىگەن تاڭ مەركىزىي ھوكۇمىتى بېكىتكەن شەرقىي شىنجاڭنىڭ شى، يى (قۇمۇل، تىڭ) (بەش يالىق) 3 ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ تەۋەسىدە ئىدىقۇت، تۇرپان، لىيۇجۇڭ (لۇكچۈن)، پۇچاڭ (فۇچاڭنى)، توخسۇن بەش ناھىيە بار ئىدى. ئۇنىڭ باشقۇرغان دائى- رىسى تەخمىنەن ھازىرقى تۇرپان، پەچان، توخسۇن 3 ناھىيە دائىرىسىگە توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭ مەركىزى ھازىرقى تۇرپان ناھىيىسىنىڭ 50 يول شەرقىدىكى ئىدىقۇت قەدىمقى شەھرىدىن ئىبارەت. "غەربىي ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى ئۇيغۇر تىبابەت قايناتمىسى" غەربىي ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى خەلقلىرىنىڭ دورا رېتسپى بولۇپ، شۇ جايلاردا توپلىشىپ ئولتۇرغان ھەرقايسى مىللەت خەلقلىرىنىڭ ئاغرىق - سىلاقلارغا قارشى كۈرەشلەر جەريانىدا ئىجات قىلغان غايەت زور مۇۋەپپەقىيىتى ئىكەنلىكى چوقۇم. تۇۋەندە مەزكۇر ئىككى نۇسخا بىلەن ئىچكىرىدە تارقالغان سۇئىنىڭ ئۇيغۇر تىبابەت قايناتمىسى كىچىك نۇسخىسىنىڭ ئاساسىي داۋالايدىغان كېسەللىكلىرى بىلەن دورا تەركىپلىرىنى جەدۋەلدە كۆرسىتىپ ئوتىمىز:

چىقىقان ئورنى	رېتسىپ نامى	داۋالايدىغان كېسىلى	دورا تەركىۋى
چەن جەن ياۋفاك	غەربىي ئوبلاست ئومۇر ئۇزارتىش قاينىتمىسى	ئىچكى ئاجىزلىق، قىزىتما، گوش ۋە بوغۇملار ئاغرىش، مەسلەن، بەدەندە چاشقان ماڭغاندەك بولۇش، خىلىتلار يۇرۇشۇپ كېتىش ياكى پالەچلىنىپ مىدىرلىيالماسلىق، قول، پۇت جىددى ئاغرىش	چاكاندا، ھول زەنجىۋىل، داڭگۇي، گەج، گۈڭلاۋ، دارچىن، چۇچۇكبويا، قالقانگۇل، كەمەك، چۇغلۇق، ئۇرۇك مېغىزى
ۋەي تەي مېييياۋ	غەربىي ئوبلاست ئومۇر ئۇزارتىش قاينىتمىسى	ئېغىر ھۇشسىزلىق، بەدەن قېتىپ قېلىش، بويۇن ئارقىغا قاتىيىپ قېلىش، ئېغىز مايماقلىشىش	چاكاندا، قۇرۇق زەنجىۋىل، ئاق پارپا، كەمەك، دارچىن، بەيجۇ، رېنسىك، گۈڭلاۋ، داڭگۇي، چۇچۇكبويا، ئۇرۇك مېغىزى
چەن جەن ياۋفاك	ئومۇر ئۇزارتىش قاينىتمىسىنىڭ كىچىك نۇسخىسى	ئېغىر ھۇشسىزلىنىپ كىشى تونۇماسلىق، روھ قالايمىقانلىشىش، گوش - پەيلەر تارتىشىپ قېلىش، بەدەننىڭ يېرىمى پالەچلىنىش، ئېغىز مايماقلىشىش، سوزلىيەلمەسلىك	چاكاندا، فاڭمى، ئۇرۇك مېغىزى، رېنسىك، قالقانگۇل، ئاق پارپا، دارچىن، چۇچۇكبويا يىلتىزى، كەمەك، چۇغلۇق، گۈڭلاۋ، ھول زەنجىۋىل

يۇقۇرقى جەدۋەلدىن 3 رېتسىپنىڭ داۋالايدىغان كېسىلى ۋە دورا تەركىۋىنىڭ ئاساسەن ئوخشاشلىغى كۆرۈلىدۇ. شۇنىڭدەك كېسىپ ئېيتىش مۇمكىنكى، ئومۇر ئۇزارتىش قايناتمىسىنىڭ كىچىك نۇسخىسىنى سۇ ئۇ سماۋ غەربىي ئوبلاستنىڭ ئومۇر ئۇزارتىش قايناتمىسىنىڭ تەركىۋىگە بەزى دورىنى قوشۇپ، بەزى دورىنى ئېلىۋېتىپ تۈزۈپ چىققان. بۇ، ئېلىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىنىڭ ئۇزۇنارا ئۆگىنىپ، ۋەتەن تىبابەتچىلىك ئىلمىنى ئورتاق ئىجات قىلىپ چىققانلىغىنىڭ روشەن مىسالىدۇر. ئۇ چاغدا غەربىي زىمىنىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا جۈڭيى تىبابىتى ئىلمىنىڭ سەۋىيىسى خېلى ئۇستۇن دەرىجىدە بولغان. كەيىنى 7 - يىلى (719 - يىلى) جۈنبىڭ ئوردىغا ئەلچى ئەۋەتىپ "ئاسترونومىيە ۋە مەخپى رېتسىپ ۋە ئاجايىپ دورىلار تەقدىم قىلغان"، تاڭ ھوكۈمىتى شىنجاڭنىڭ شەرقىدىكى ئوبلاستقا خۇددى كىچىك ئولكىلەردىنكىگە ئوخشاشلا تىببى بوشى ۋە يېڭىنە سانچىش بوشىسى دېگەن ئەمەلدارلارنى تۇرغۇزۇپ، شاگىرت تەربىيىلىتىپ، ھەرقايسى جايلاردىكى ھەر مىللەت خەلقىگە خىزمەت قىلدۇرغان.

1970 - يىلى 10 - ئايدا، شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي شەھەر ئەتراپى رايونىدىكى خېجىاسۇن كەنتىدىكى تاڭبىن ۋاڭ ھوكۈمىتىنىڭ كونا ئورنىدىن، ئەن تارىخى قالايمىقانچىلىقى ئاقتىدا (755 - يىلدا) يوشۇرۇپ قويۇلغان ئىككى كوزىدىكى ئالتۇن - كۈمۈچ جاۋدۇقلار تېپىلدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىر تۈركۈم قىممەت باھالىق دورا ئەشيالىرى بار. مەسلەن، كېپەك ئالتۇن، سىتالاكتىت (تەركىۋىدە كالتسىي كاربونات بولغان تاش ــ ت)، قىزىل سىر، سوسۇن كۇارتىس، ئاق كۇارتىس، قەھرىۋا، مارجان، مۇردار سەنگى بار، يەنە ئالتۇن ۋەرەق ۋە ئاگات ھاۋانچە، قاش تېشىدىن ياسالغان ساپ ئالتۇن، كۈمۈچ قازان، تاۋا قاتارلىق دورىگەرلىك جابدۇقلىرى، ئەينەك ئىستاكان، كالا مۈڭگۈزىدىن ياسالغان ئىستاكان، ئىدىقەۇت تەڭگىسى قاتارلىق مەدەنىي يادىكارلىقلارمۇ بار. غەربىي زىمىندىن چىقىدىغان گۈزەل قاش تېشى، قەھرىۋا، دورا ئەشيالىرى، دورىگەرلىك جابدۇقلىرى بىلەن بىللە چىققان ئالتۇن

ئىستاكانىنىڭ سىرتىدا قېرىنداش مىللەت خەلقلىرىنىڭ باش رەسىملىرى ۋە غەربىي زىمىنىنىڭ ئاقچىسىمۇ بار. شۇڭا، ئەنە شۇ دورا، دورىگەرلىك جابدۇقلىرىنىڭ بىر قىسمى غەربىي زىمىن بىلەن ياكى "يېپەك يولى"نىڭ سودا تىجارىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن. چۈنكى "يېپەك يولى" ئوخشاشلا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش يولى ۋە دوستلۇق يولىدىن ئىبارەت ئىدى. 5 سۇلالە دەۋرى بىلەن شىمالىي سۇن مەزگىلىدە، ئىچكىرىدە ۋاقىتلىق پارچىلىنىش ۋە بىرقانچە فېئودال ھاكىمىيەت بىلله مەۋجۇت بولۇش ھالىتى بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇيغۇرلار بىلەن ئىچكىرىدىكى خەنزۇ، كورىان مىللەتلىرىنىڭ خەلقلىرى ئەكسىچە ياخشى مۇناسىۋەتتە بولۇپ، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ۋە سودا-سېتىق ئىشلىرىنىڭ كولىمى بۇرۇنقىدىن تېخىمۇ زورايغان ئىدى، مەسىتكى دېگەن بىر دورىنىڭ سودىسىنىلا مىسال قىلىپ ئالساق، بىر قېتىمدا ئىچكىرىگە ئېلىپ بېرىلغان مىقدارى 31 مىڭ جىڭدىن ئاشقان بولۇپ، مىقدارىنىڭ كوپلىگى بۇرۇن زادىلا كورۇلۇپ باقمىغان، ئۇيغۇرلار تېرىپ ئوستۇرگەن تاۋۇزلار 5 سۇلالە دەۋرىدە ئىچكىرىگە ئېلىپ كىرىپ تېرىشقا باشلىغان ئىدى، تاۋۇزنىڭ تەمى تاتلىق، تەبىئىتى سوغاق، ئۇسسۇزلۇقنى قاندۇرۇپ، ئىسسىق ئوتۇشنى قايتۇرۇش تەسىرى، قىزىتمىلىق كېسەللىكلەرنى داۋالاش ئۇنۇمى بولۇپ، تىببىي ساھەدىكىلەر ئۇنى "تەبىئى بەيخۇتاڭ قاينىتمىسى" دەپ ئاتاشقان.

دولەتنىڭ بىرلىگى تارىخنىڭ ئاساسىي ئېقىمى، شۇنىڭدەك ئېلىمىزدىكى ھەر مىللەتنىڭ ئورتاق ئارزۇسىدىن ئىبارەت. 11 - ئەسىرنىڭ بېشىدا تاڭغۇت قۇلدارلىرىنىڭ بولۇنۇپ چىقىقان ھاكىمىيىتى دەرياسىنىڭ غەربىدىكى كاردورنى بېسىۋېلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ سۇن سۇلالىسى بىلەن ئالاقىسىنى ئۈزۈپ قويغان چاغدا، قارا خوجا، كىرىيە ۋە گەنسۇدىكى ئۇيغۇرلار-نىڭ قاتتىق قارشىلىغىغا ئۇچرىغان. گەنسۇدىكى ئۇيغۇرلار تاڭغۇت كىنەزلىرىنى مەغلۇپ قىلىغاندىن كېيىن شىنجاڭنىڭ ئىچكىرى بىلەن بولغان سودا يولى ئېچىلغان. داجۇكشياڭغۇنىڭ 6 - يىلى (1013 - يىلى) "كۇچارنىڭ ئەۋەتكەن ئەلچىسى لى يەنچىڭ باشلىق 36 كىشى چاڭچۇڭمىيەنگە داڭلىق ئات، ئوقيا، ئىگەر - جابدۇق، قاش تېشى، خۇشبۇي دورىلارنى سوغا قىلىپ بارغان". ئۇيغۇر قېرىنداشلار ۋەتەن تىنابەت ئىلمىنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە دولەتنىڭ بىرلىگىنى قوغداش كۈرەشلىرىدە ئولمەس توھپىلەرنى قوشقان.

يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە، ئۇيغۇر مىللىتىدىن نۇرغۇن مۇنەۋۋەر پەن ئالىملىرى يېتىشىپ چىقىدۇ. تىببىي ساھەسىدىن توھپە تەقدىم قىلغانلىرى ھەربىي دوختۇرلۇق ساھەسىدىن يەھيا بولۇپ، خەجۇداۋۇيۇشەندە (سىچۇەن خىجۇ ناھىيەسىدە) "بۇيرۇق بويىچە ئېچىتقۇ تۈزىتىش دوربىسى بىلەن ۋابا كېسىلىنى داۋالىغان". تەرجىمان ئەنزاڭجياڭ "نەزىجىك" «قىيىن كېسەللىكلەر» كىتابىدىكى بىلەن «بىنساۋ» ئاتالغۇلىرىنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان، شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئۇزۇن مىللى يېزىقىدىكى خەنزۇچە كىلاسسىك تىببىي ئەسەرلەر بارلىققا كېلىدۇ. مەشھۇر دىخانچىلىق ئالىمى لۇمىڭشيەن، ئۇزۇنىڭ «نۆڭساڭ يىشى ساۋياۋ» دېگەن كىتابىدا جۇگىي دورا ماتېرىياللىرىنى تەرتىپ ئوستۇرۇش ۋە ھاشارەتلەرنى ئولتۇرۇپ كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش توغرىسىدا مول ساۋاتلارنى يازغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ بەش سۇلاله، شىمالىي سۇنلار بىلەن قىلغان دورا ۋە خۇش پۇراق ئەشيالار سودىسىنىڭ تۇر جەدۋىلى

يىللار	تۇرى	مىقدارى	ماتىريال مەنبەسى
924 - يىلى تۇڭگۇاڭنىڭ 2 يىلى (4 - ئاي)	نۇشۇدۇر، زەمچە، بوكەن مۇڭگۇزى	تەپسىلى ئەمەس	"سەيخو يۈەنگۇي" 972 - جىلد
934 - يىلى يىڭ شۇن يۈەن (1 - ئاي)	نۇشۇدۇر، بوكەن مۇڭگۇزى	تەپسىلى ئەمەس	يۇقۇرقى كىتاپ
938 - يىلى تيەنفۇنىڭ 3 - يىلى (3 - ئاي)	بورەق، نۇشۇدۇر، قۇندۇز قەرى، بوكەن مۇڭگۇزى	تەپسىلى ئەمەس	يۇقۇرقى كىتاپ
945 - يىلى كەييۇننىڭ 2 - يىلى (2 - ئاي)	يۇقۇرقى بىلەن ئوخشاش	تەپسىلى ئەمەس	يۇقۇرقى كىتاپ
948 - يىلى گەن يۇ 1 - يىلى (5 - ئاي)	نۇشۇدۇر، بوكەن مۇڭگۇزى	تەپسىلى ئەمەس	يۇقۇرى كىتاپ
951 - يىلى گۇاڭشۇن 1 - يىلى (2 - ئاي)	قەھرىۋا، تۇغرۇغۇ، خۇش پۇراق دورىلار	390 جىڭ	يۇقۇرقى كىتاپ
965 - يىل شىمالىي سۇن - گەندى 3 - يىلى	نۇشۇدۇر	تەپسىلى ئەمەس	"سۇڭخۇي ياۋكاۋ، فەينى" 4 "كۇچار"
965 - يىل كەندى 3 - يىلى (12 - ئاي)	نۇشۇدۇر	"	"
1010 - يىلى داجۇڭ شياڭ فۇ 3 - يىلى (شيەن 3 - ئاي)	نۇشۇدۇر، مەستىكى	248 جىڭ 371 جىڭ	"
1016 - يىلى داجۇڭ شياڭفۇ 9 - يىلى (12 - ئاي)	خۇش پۇراق دورىلار	تەپسىلى ئەمەس	"
1026 - يىلى تيەنشەن 3 - يىلى (4 - ئاي)	مەستىكى، نۇشۇردۇر	"	"
1025 - يىلى تيەنشن 3 - يىلى (4 - ئاي)	مەستىكى	"	"سۇڭ تارىخى" 490 - جىلد "ئۇيغۇرلار"
1025 - يىلى تيەنشن 3 - يىلى (12 - ئاي)	مەستىكى، نۇشۇدۇر		يۇقۇرقى كىتاپ "كىرىيە"
1027 - يىلى تيەنشن 5 - يىلى (8 - ئاي)	مەستىكى، نۇشۇدۇر		يۇقۇرقى كىتاپ "ئۇيغۇرلار"
1028 - يىلى تيەنشن 6 - يىلى (2 - ئاي)	مەستىكى	تەپسىلى ئەمەس	"سۇنخۇي ياۋگاۋ. فەن يى" 7
1071 - يىلى شىنىڭ 4 - يىلى (2 - ئاي)	مەستىكى قۇستە، نۇشۇدۇر، قەھرىۋا	"	"
1072 - يىلى شىنىڭ 5 - يىلى (12 - ئاي)	مەستىكى، قۇستە، قۇندۇز قەرى	"	"

1074 - يىلى شىنىڭ 7 - يىلى (2 - ئاي)	مەستىكى، ئەنسۇن بالزامى، نۇشۇدۇر	〃	〃
1077 - يىلى شىنىڭ 10 - يىلى (4 - ئاي)	مەستىكى، قۇستە، ئەنسۇن بالزامى، لىسانى ئاساپۇر، خەربەق	〃	〃

موڭغۇل هوكۇمرانلىرى نۇرغۇن ئۇيغۇر زىيالىلىرى ۋە قابىلىيەتلىك كىشىلىرىنى يۇەن سۇلالىسىنىڭ هوكۇمران گۇرۇھىغا قوبۇل قىلغانلىقتىن، كوپلىگەن ئۇيغۇر ئاھالىلىرى ئۇ-لارغا ئەگىشىپ ئىچكىرىگە كىرىپ ئورۇنلىشىدۇ. ئۇيغۇر تىۋىپلىرىنىڭ ئوزىگە خاس داۋالاش ئۇسۇللىرى، يۇكسەك داۋالاش تېخنىكىلىرى خەنزۇلارنىڭ قايىللىغى ۋە مەدھىيىلىشىگە ئې-رىشكەن. تاۋزۇڭيى «جۇگئىلۇ» كىتاۋىنىڭ 22 - تومىدا مۇنۇلارنى نەقىل كەلتۈرىدۇ:

رىن زىجاۋ ئېيتىدۇ: ئويغە قايتقان چېغىمدا خوشنامنىڭ ئوغلى باش ئاغرىغىغا يولۇ-قۇپ چىدىيالماي تۇرغان ئىكەن. ئۇيغۇر تىۋىپى، تىغ بىلەن ماڭلاي ئۇستىنى يېرىپ، بىر كىچىك قۇرۇتنى ئېلىۋەتتى، قۇرۇت تاشتەك قاتتىق بولۇپ، هەركەتلىنىپ تۇرۇپ ئۇزاق ئوتمەي ئولۇپ قالدى. بالىنىڭ ئاغرىغى توختاپ قالدى.

شياشۇسۇ ئېيتىدۇ: پىشكىجياڭ قاپقىسىدا يولۇچى ئېتىنىڭ قوسىغى كوپۇپ يىقىلىپ قالغانلىغىنى كوردۇم، دۇكانغا كېلىپ قالغان ئۇيغۇر كىشى كورۇپ قېلىپ، سول ئايىغىنىڭ ئىچىدىن بىر نىمىنى كېسىپ ئېلىۋەتتى، نىمە نەرسە ئىكەنلىگىنى بىلەلمىدىم، ئات ئورنىدىن قوپۇپ ئىگىسى مىنىپ كەتتى. غەربىي زىمىندا نۇرغۇن ئاجايىپ تېخنىكىلار بارلىغىغا ئىشەندىم!

يۇقۇرىدا يېزىلغان نەقىلنىڭ ئازىراق يالغاندەك ۋە سىرلىقلاشتۇرۇۋېتىشتەك تەمى بولسىمۇ، لېكىن "غەربىي زىمىندا ئاجايىپ تېخنىكىلار بارلىغىغا ئىشەندىم" دېگىنى ئۇيغۇر مىللىتىدە تىبابەت ئىلمىنىڭ يۇقۇرى دەرىجىدە راۋاجلانغانلىغىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

يۇەن هوكۇمىتىنىڭ چوڭ پايتەختى (بېيجىڭ) ۋە يۇقۇرقى پايتەختى (ئىچكى موڭغۇل دو-لۇڭ ناھىيىسى دائىرىسىدە) مەخسۇس قۇرۇلغان ئۇيغۇر دورىلىرى دورىخانىسى "ئۇيغۇر دورىلىرى بېرىش ئورنى" بولۇپ، كېيىن گۇاڭخۇيىسىغا ئوزگەرتىلگەن ئىدى. گۇاڭخۇيىسى مەخسۇسلا غەر-بىي زىمىندىن چىقىدىغان دورىلارنى سېتىۋېلىپ، پىششىقلاپ ۋە سېتىپ ئوردا كىشىلىرىنى، ئەمەلدارلارنى ۋە بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق مۇسۇلمانلارنى تەمىنلەيدىغان مەخسۇس ئورگان بولغان.

مىڭ، چىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە شىنجاڭدىكى هەر مىللەت خەلقلىرى ئىجات قىلغان داۋالاش ئۇسۇللىرى ۋە ئىشلەتكەن چوپ دورىلىرى ۋەتەن تىبابەتچىلىك دورىگەرلىك ئىلمى-مىنىڭ غەزىنىسىنى تېخىمۇ كوپرەك بېيىتتى، قۇملۇق چوللەردە دائىم ئۇچرايدىغان سېرىق قۇيرۇق (جەرەن) نىڭ "ئىچكى ئەزالارنى سەمرىتىپ، ماغدۇرلاندۇرۇش خۇسۇسىيىتى بو-لۇپ، زەخمىلىنىش ۋە سوغاق يەلدىن بولغان كېسەللەرنى داۋالايدىغانلىغى" لى شىجىڭ-نىڭ «بىنساۋ گاگمۇ» كىتاۋىغا تۇنجى قېتىم يېزىلىدۇ. چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا تۇ-غۇلۇپ ئوسكەن لى شىجىڭنىڭ ئوزىنىڭ «بىنساۋ كاڭمۇ» كىتاۋىدا چېگرا رايونىدا ياشايـ-دىغان چارۋىچىلار ئىستىمال قىلىدىغان ئىرىمچىك، پىشلاق، قايماق، سېرىق ياغلارنى ياساش ئۇ-سۇللىرىنى ناھايىتى تەپسىلى ۋە كونكرىت يېزىپ قالدۇرغانلىغى ئىچكىرى بىلەن شىنجاڭ

خەلقنىڭ مۇھەببىتى ۋە ئوزئارا چۈشىنىشى چوڭقۇرلاشقانلىقىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. چىڭ دەۋرىدىكى جاۋشۇمىنىڭ «بىگساۋگائىموشى» كىتابىغا كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىگە ئىگە يىپەك ـ ئىچەك بىلەن داۋالاش ئۇسۇلى دائىم ئىشلىتىدىغان چوپ دورىلىرى نۇرغۇن. مەسىلەن، چىگى (قىمىزـــت) "ئىلىنىڭ غەرپ تەرىپىدىن چىقىدۇ. ئات سۈتىنى تۇـ لۇمغا قاچىلاپ ئاغزىنى ئارقان بىلەن باغلاپ، يېرىم سائەتكىچە تۇلۇمنى پۇت بىلەن دەسـ سەپ، قول بىلەن مىجىغاندىن كېيىن، ئىسسىق جايدا قويۇپ قويۇلسا، بىر كېچىدە تەييار بولىدۇ. ئۇنىڭ نامى "چىگى" (قىمىزـــت) بولۇپ، ئىچىلسە تەبىئى ئىسسىق، كىشىنى سەمـ رىتىدۇ، قېرىلىقنى كەتكۈزۈپ ياشارتىش خۇسۇسىيىتى بار".

يالغۇز قوراي (يىمجۇخاۋ) "شاۋچۇن ئەمەلدارى لى بىگۈن غەرپكە بېرىپ ئۇزاق تۇرغاندا باردىكولدىن بىر خىل دورا چىقىدىكەن، نامى يىمجۇخاۋ (يالغۇز) قوراي بولۇپ، تاغنىڭ ئىچكىرىسىدە ئوسىدۇ، شېخىدا يوپۇرماقلىرى بولماي، بىر شاختىن ئوسۇپ چىقـ دۇ، پۇرىغى ئەمەنگە ئوخشايدۇ، 4 ـ ئايلاردا چاروچىلار ئاتلىق تاغ ئىچىگە كىرىپ، مەزـ كۇر چوپنى ئېلىپ چىقىدۇ. قىيام قاينىتىپ لەنجۇغىچە ئېلىپ كېلىپ ساتىدىغانلار بار".

زىمنى كەڭ، ئەشياسى مول ۋەتىنىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ھەر خىل مەزمۇنـ غا باي بولغان تۇرمۇش خسلىتى مول، ماتېرىيال مەنبەسى پۇتمەس ـ تۇگىمەس بولغان ۋەتەن تەبابەت ئىلمى، ۋەتەن دوڭگەرلىك ئىلمىنى ياراتقان.

"يورۇتۇپ ئالەمنى تاڭ ئاتتى خوراز چىللاش بىلەن،
بارچە مىللەت چالدى ساز، يۇيتيەنمۇ بار بۇ نەغمىدە"

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشى شىنجاڭنىڭ ئىچكىرى بىلەن بولغان مۇناسـ ۋىتىنىڭ يېڭى دەۋرىنى ئېچىپ بەردى.

يۇقۇرىدا بايان قىلىنغانلارنى يەكۈنلىگىنىمىزدە، شىنجاڭدىكى ئەمگەكچان، باتۇر ھەر مىللەت خەلقى، ئەڭ ئۇزاق قەدىمقى دەۋردىن باشلاپلا، ۋەتەن تەبابەتچىلىك ئىلمىنى يارىتىش سېپىگە قاتناشقان. گەرچە، يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان تارىخىي پاكىتلار پەقەت ۋەتەن تەبابەتچـ لىك ـ دوڭگەرلىك ئىلمىنىڭ بىر تەرىپىنىلا ئەكس ئەتتۇرۇپ بەرسىمۇ، شۇنىڭدەك مەملـ كىتىمىزدە ئۇزاق داۋاملاشقان فېوداللىق جەمىيەتتە، تەبابەت ئىلمىنى كېچىك بىر يول دەپ قارىلىپ، قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ قىممەتلىك تىببى ئەسەرلىرى خۇددى "سۇيى كـ تاۋى جىڭجۇى"دە مىسال كەلتۇرۇلگەن غەربىي زىمىن تىببى دورا نۇسخىلىرىغا ئوخشاشلا يوقىلىپ كەتكەن ياكى ھەرقايسى سۇلاللار دەۋرىدە، شۇ چاغدا شىنجاڭنىڭ ئىچكى ئولـ كىلەر بىلەن بولغان تىببى دورا ئالماشتۇرۇش ئەھۋاللىرىنى يېزىپ قالدۇرالماي، بۇگۈن بىز كورەلىگەن تارىخىي ئەسەر ۋە ئارخېولوگىيە ماتېرىياللىرى، پەقەت ئەسلىدىكى قىيـ پەتنىڭ دەريا سۈيىنىڭ بىر تامچىسىدەك بىر قىسمىدىن ئىبارەت بولسىمۇ، لېكىن مۇشۇـ لارنىڭ ئوزىلا شىنجاڭدىكى ھەرقايسى قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ تىببى دورا ئىلمىي بىر قىسىم قىممەتلىك مەدەنىيەت مىراسىمىز بولۇپ، بىز جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ گۈللەپ ياشنىشـ مىز ئۈچۈن غايەت زور توھپىلەرنى قوشقانلىغىنى مۇنازىرىسىز ھالدا چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ماۋجۇشى "جۇڭگو تىببى - دورىگەرلىك ئىلمىي ئۇلۇغ بىر غەزنە، ئۇنى تىرىشىپ ئېچىش ۋە يۇقۇرى كوتىرىش لازىم" دەپ كورسەتتى ھەمدە جۇڭيى تىبابىتى جۇڭيى دورىلىرى بىلەن شيى تىبابىتى، شيى دورىلىرى بىلىملىرىنى بىرلەشتۇرۇپ جۇڭگونىڭ بىرلىككە كەلگەن يېڭى تىببى دورىگەرلىك ئىلمىنى يارىتىپ چىقىشقا چاقىردى. بۇ، بىز تىببى - دورا، سەھىيە خادىملىرىمىغا دەۋر تاپشۇرغان بىر شەرەپلىك ھەمدە مۇشەققەتلىك ۋەزىپىلەردىن ئىبارەت. تاريختا، جۇڭيى تىبابەتچىلىك - دورىگەرلىك ئىلمىلىرىنى ئېلىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئورتاق ئىجات قىلغان بولۇپ، ئۇ جوڭخۇا مىللىتىنىڭ گۈللىنىشىگە ۋە سالامەتلىكىنى ساقلىشىغا نىسبەتەن غايەت زور رول ئويناپ كەلدى. ئۇنىڭ سانسىز - ساناقسىز كىلاسسىك ئەسەرلىرىدە ئېلىمىزدىكى ھەر مىللەتنىڭ ئەمگەك، ئەقىل - پاراسىتىنى ۋە قەھرىمانلارچە زىچ مۇناسىۋىتى ئورۇن ئالغان. ئەگەر بۇگۈن، ئېلىمىزنىڭ بىرلىككە كەلگەن يېڭى تىببى - دورا ئىلمىنى ياراتماقچى بولىدىكەنمىز، ئېلىمىزدىكى ھەر مىللەتنىڭ تىببى - دورا ئىلمىنى تىرىشىپ ئېچىپ چىقىش، جۇڭيى تىبابىتى، جۇڭيى دورىلىرىنى بېيىتىپ تەرەققى قىلدۇرۇش ھەمدە جۇڭيى تىبابىتى، جۇڭيى دورىلىرى بىلىمىنى بەلەن شيى تىبابىتى، شيى دورىلىرى بىلىملىرىنى ئوزئارا بىرىكتۈرۈش ئۇچۇنلا ئەمەس، بەلكى ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى مۇستەھكەملەش، پۈرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقىنى مۇستەھكەملەش ئۇچۇنمۇ ئىنتايىن مۇھىم.

(«شىنجاڭ تارىخى ھەققىدىكى نەزىرىيە ماقالىلىرى توپلىمى» دىن ئېلىندى)

ئۇيغۇر تىبابىتى ۋە يىپەك يولى

سۈن جيەندې

شىنجاڭ قەدىمدا "غەربى رايون" دەپ ئاتىلاتتى، دۇنياغا مەشھۇر بولغان "يىپەك يولى" شەرقتە چاڭئەن شەھرىدىن باشلىنىپ، غەرپتە رۇمغىچە باراتتى. ئۇ، شەرق بىلەن غەرپنىڭ مەدەنىيىتىنى ۋە ھەرقايسى ئەللەر خەلقلىرىنىڭ دوسلىغىنى بىر - بىرىگە يەتكۈزەتتى، غەربى رايون بىلەن ئوتتۇرا جۇڭگونى بىر - بىرىگە تېخىمۇ چىڭ باغلاپ تۇراتتى. بۇ ماقالەمىزدە ئۇيغۇر تىبابەتچىلىگى بىلەن يىپەك يولىنىڭ مۇناسىۋىتى ئۇستىدە توختۇلۇپ ئوتمەكچىمەن.

غەربى رايوندىكى ھەر مىللەت ئاھالىلىرى بىلەن خۇاڭخې ۋادىسىدىكى ئاھالىلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا قەدىمدىن تارتىپلا دوستانە بىرىش - كېلىشلەر بولۇپ تۇرغان ئىدى، چۈنچىيۇ، جەنگۇ دەۋرىدىلا ئوتتۇرا جۇڭگو بىلەن غەربى رايون ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش داۋامىدا، تەدرىجى ھالدا "يىپەك يولى" ئېچىلغان. غەربى رايوندىكى بۇ "يىپەك يولى" چىن، خەن دەۋرلىرىدىن كېيىن، ھەر دەۋردىكى مەركىزىي ھاكىمىيەتلەرنىڭ بىر تۇتاش ئىدارە قىلىشى ئارقىسىدا، تەدرىجى ھالدا كېڭەيتىلىپ ۋە راۋانلاشتۇرۇلۇپ، دۇنياغا تونۇلغان ئىدى. غەربى رايوندىكى مىللى تىبابەتچىلىك كېسەللىكە قارشى ئۇزۇن مۇددەتلىك كۈرەشلەر ۋە "يىپەك يولى" دىكى ئىقتىسادىي مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش

ئىشلىرىنىڭ تەسىر كورسۇتۇش ئارقىسىدا تەرەققى قىلىپ بۇگۈنكى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىگى بولۇپ يېتىلىپ، ئېلىمىزنىڭ تېبابەت ئىلمى غەزىنىسىنى بېيىتقان، بۇ جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ كوپۈ-يۇپ ياشىنىشى ۋە ساقلىقنى ساقلىشىدا ناھايىتى چوڭ رول ئويناغان.

چىن خەن دەۋرىلىرىدىكى «سېرىق ئىمپېراتور نامىدىن تۇزۇلگەن ئىچكى كېسەل-لىكلەر رىسالىسى» دىگەن كىتابنىڭ «باشقىلارنىڭ پايدىلىق داۋالاش ئۇسۇل ۋە رېتسېپلىرى ھەققىدە» دىگەن قىسمىدا: "غەربى تەرەپتىكى يۇرتلاردا ئالتۇن، قاش تېشى چىقىدۇ؛ ئۇ جايـ لار قۇم - تاشلىق كېلىدۇ، ئۇپۇقىغا ئورۇنلاشقان. خەلقىلىرى تاغ - دوڭلۇكلەردە ماكان تۇتۇدۇ، شامال كوپ چىقىدۇ، سۇيى ۋە توپىسى كۆچلۈك كېلىدۇ، خەلقى يۇڭ رەختلەرنى كىيىدۇ، مايلىق - قۇۋۇەتلىك تاماقلارنى يەيدۇ، شۇڭلاشقا نەس ھاۋالار ئۇلارنىڭ تاشقى ئەزالىرىنى زەخمىلەندۇرەلمەيدۇ، كېسەللىك ئۇلارنىڭ ئىچكى ئەزالىرىدا پەيدا بولىدۇ، ئۇنى زەھەرلىك دورىلار بىلەن داۋالايدۇ، شۇڭلاشقا زەھەرلىك دورىلارمۇ غەرپتىن كەلتۇ-رۇلىدۇ" دىيىلگەن. بۇ تەسۋىرلەردىن قارىغاندا بۇ يەردىكى "غەرپ" ئاساسلىغى غەربىي شىمال، شىنجاڭ رايونى كوزدە تۇتۇلغان بولۇپ، غەربىي شىمال رايونىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ كوچمە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللۇنىدىغانلىغى، بەدەن قۇۋۇتىنىڭ كۈچلۈك لىكى، شۇڭلاشقا ئۇلار كېسەللىكنى داۋالاشتا كوپىنچە ھالدا ئوتكۇر دورىلارنى ئىشلىتىدىغان لىغنى كورۇۋالغىلى بولىدۇ. بۇ، شىنجاڭدىكى مىللى تېبابەتچىلىكنىڭ دورىلارنى تونۇش ۋە كېسەل داۋالاش ئۇسۇلى جەھەتلەردە ئاللىقاچان تەرەققى قىلغانلىغىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. 1972 - يىلى گەنسۇ ئولكىسىنىڭ ۋۇۋېي دىگەن يېرىدىكى خەن دەۋرى قەۋرە-سىدىن 78 پارچە قاش تېشىغا يېزىلغان تېبابەتچىلىك دەستۇرى تېپىلغان. ئۇنىڭدا شەرقى خەن دەۋرىدە بۇ رايوندا كورۇلگەن كېسەللىكلەرنىڭ سەۋەبلىرى، پاتولوگىيىسى ئالامەت-لىرى، رېتسېپ ۋە مىقدارى، دورا شەكلى قاتارلىقلار ۋە جەمى 100 خىل ئوسۇملۇك، ھايۋانات، مەدەن دورىلىرىنى ئىشلەتكەنلىگى ھەققىدە تەپسىلى خاتىرىلەنگەن جۇملىلەر بار. شۇنداق تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولىدۇكى، بۇنداق مول ھەم ئۇنۇملۇك دورا ساۋاتلىرى ھەرگىز راۋاجلانماي ئوز ئورنىدا جىمجىت توختاپ قالمايدۇ. «غەربى رايوندىكى قەدىمقى رېتسېپ ۋە ئۇستىكارلىقلار خاتىرىلەنگەن كەمتۈك ماتېرىياللار توپلىمى» دىگەن كىتاپتا خەن، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى كىشىلەرنىڭ رېتسېپلىرى؛ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى كىشـ لەرنىڭ تېبابەتچىلىك ھەققىدىكى قەسىدىلىرى ۋە ئوسۇملۇك - گىيالار ھەققىدە يازغانلىرى، رېتسېپلىرى خاتىرىلەنگەن. بۇ جەمى 40 تىن ئارتۇق كىتاپ بولۇپ، كوپ قىسمى ئەنـ گلىيە، فرانسىيە، گېرمانىيە كىتاپخانىلىرىدا ساقلانغاندىن سىرت، ئاز قىسمى ئېلىمىزدە ساقلانماقتا. بۇلار غەربى رايونغا ياكى ئۇنىڭدىن تېخىمۇ يىراقتا بولغان ئەرەبىستان، ھىندىستانلارغىچە تارالغان كىتاپلار بولۇپ، تېبابەتچىلىك ھەققىدىكى ئەڭ بۇرۇنقى كەمتۈك كىتاپلار ئىدى.

دۇڭخۇاڭدىكى 296 - نومۇرلۇق بۇددا غارىدىكى بايلىق تەكشۈرۈسى نومىينىڭ مەز-مۇنىغا ئاساسەن سىزىلغان رەسىملەردە غوزچە كىيىنگەن، قاڭشارلىق، ئويمان كۆز بىر كارۋان تەۋەسىنىڭ قوساق ئاغرىغىغا چىدىماي ئازاپ چېكىۋاتقان يەنە بىر غوز كارۋاننىڭ كېسىلىنى كورۇۋاتقان كورۇنۇش بار. بۇ رەسىمنىڭ يېنىدا يەنەبىر مالدوختۇرنىڭ كېسەل توگىگە، مۇڭگۈز بوكەش بىلەن دورا ئىچكۈزۈۋاتقان كورۇنۇش بار. بۇ رەسىملەردىكى تېۋىپ،

بىمار، كارۋانلارنىڭ كېينىشلىرى، ئىشلىتىۋاتقان ئەسۋاپلىرى ۋە ئوبرازىدىن قارىغاندا، مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالى جۇ دەۋرىدىكى غەربىي رايونىنىڭ جىمسار، تۇرپان رايونىدىكى چۆي جەمەت خانلىغى زامانىسىنىڭ تىبابەتچىلىك مەدەنىيىتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. غەربىي رايوندىكى ھەر مىللەت خەلقى، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئۇچۇن، چول - جەزىرىلەردىكى ئۇزۇن يولۇق سەپەرلەردە، قۇم - بوران ۋە كېسەللىكنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش مەقسىدىدە، "دورپۇرۇچ"، "تۆپ" لەرنى كارۋانغا ئەگەشتۈرگەن. ئەگەر مۇشۇنداق ساقلىقنى ساقلاش تەدبىرلىرى بولمىسا، بۇنداق جەۋرى - جاپالىق ۋەزىپىنى ئورۇنلىيالىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. سۇي، تاڭ دەۋرلىرىدە، غەربىي رايوندىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىچىدە نۇرغۇن تىببىي ئالىملار ۋە خەنزۇچىنى پىششىق بىلىدىغان تەرجىمانلار بارلىققا كەلگەن. ئۇلارنىڭ تىبابەتچىلىك توغرىسىدىكى ئەسەرلىرىنىڭ كوپىنچىسى ئۇزلۇكسىز ئورۇشلار ۋە چەتئىنىڭ تاجاۋۇز قىلىشى تۈپەيلىدىن بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ كەتكەن، بەزى تىببىي ئالىملار چەتئەللەرگە كېتىشكە مەجبۇر بولغان، بۇ ھەقتە قەدىمقى يۇنانىستان ۋە ئىسلامىزنىڭ ئۇيغۇر خەلق چوچەكلىرىدە نۇرغۇن رىۋايەتلەر بار.

تاڭ دەۋرىنىڭ گۈللەپ ياشنىغان زامانلىرىدا لى جەمەت خانلىرى، جۇ سۇلالىسىدىن سۇي سۇلالىسىغىچە بولغان مەزگىللەردە ئورۇنلانمىغان غەرپتىكى ئىشلارنى ئورۇنلاپ، ھاكىمىيەت ئىشلىرى جەھەتتە ئالدىنقى سۇلالىلارنىڭ تۇزۇمىگە ۋارىسلىق قىلغاندىن تاشقىرى، مەدەنىيەت جەھەتتە مەيلى ئۇزۇنىڭ بولسۇن ياكى سىرتتىن كەلگەن تەسىرلەر بولسۇن، ھەممىسىنى ساقلاپ قالغان ۋە قوبۇل قىلغان، شۇنداقلا شۇ زامانلاردا غەربىي رايوندىن ئۇگىنىش كەيپىياتى، خەن - ۋېي دەۋرلىرىدىكىدىن يۇقۇرى بولغان ئىدى. «ئوردا كىتابلىرى جەۋھىرى» دېگەن كىتابتا: "قۇجۇ (تۇرپان — ت) يىمىرىلگەندىن كېيىن بىجاقى ئۇزۇمنىڭ ھەقىقى تەمىنى تېتىشقا باشلىغان" دېيىلگەن. ئەينى زاماندا چاغاتەنلىكلەر (شىمالىدىكىلەر) قۇجۇچە ئۇسۇل بىلەن ئۇزۇم ھارىقى ۋە پارسچە ئۇسۇلدا ئامىلە، بەلىلە، ھېلىلە (بۇ ئۇچ ئوسۇملۇق بۇددىزىم لۇغىتىدە غەرپتە بولىدىغان مۇھە دېيىلگەن— ت) دېگەن ئۇچ مۇھە بىلەن ئۇچ مۇھە (تەن بەل، ئىتىرپىل) شەرۇتتى ياسايتتى. ھېلىلەرنىڭ سۇدا قاينىتىلغىنى ھېلىلە قاينىتىلمىسى دەپ ئاتىلاتتى، رەڭگى كوكۇرۇپ كەتكەن سۇتنىڭ رەڭگىگە ئوخشاش بولۇپ، بۇنى ئىچىپ بەرسە، تاماق ھەزىم قىلىش، كېكىرتىش جەھەتتىكى ئۇنۇمگە باشقا شەرۇەتلەر تەڭ كېلەلمەيتتى. كوپىنچە كىشىلەر بۇ شەرۇەتنى مېھمانلارغا قۇياتتى. شۇنزۇڭ دەۋرىدىكى ئەڭدىھار ھارىقى، غەربىي رايوندىن چىقاتتى. «سۇڭى دۇياڭزا- پىيەن» دېگەن كىتابتا: "شۇنزۇڭ زامانىسىدا چۇشى يىچى دېگەن كىشى تەكلىپ بىلەن ئوردىغا كەلگەندە، ئەڭدىھار ھارىقى ئىچىلگەن، ئۇنىڭ رەڭگى قاپ - قارا سۇدەك بولۇپ، ئىچكەندىن كېيىن كىشىنى شات - خورام قىلاتتى" دېيىلگەن. ئەڭدىھار ھارىقى غەربىي رايون خەلقىنىڭ سوغاق تېگىشتىن ساقلىنىش، روھىنى كوتۇرۇش ئۇچۇن ئىچىدىغان قۇۋۋەت دورىسى بولۇپ، غەربىي رايوندىكى ئۇيغۇر تۇرپىلىرى ئۇزلىرىنىڭ يۇقۇرى تېخنىكىسى بىلەن ئىشلەپ چىقىپ شۇنزۇڭ خانىغا تەقدىم قىلغان. ئەڭدىھار ھارىقى ھېچقاچان ئادەتتىكى ئۇزۇم ھارىقى ئەمەس ئىدى. شىنجاڭدا ئېلىپ بېرىلغان يەرلىك دورا مەھسۇلاتلىرىنى تەكشۈرۈش نەتىجىسىدىن قارىغاندا، شىنجاڭدا ئەزەلدىنلا ئەڭدىھارنىڭ تاشقا ئايلانغان سوڭگى بارلىغى ئىسپاتلاندى، ئۇنىڭدا كوپ مىقداردا كالتسىي كاربونات، كالتسىي فوسفور

ۋە ئاز مىقداردا تومۇر، ئالىيۇمىن، ماگنىي قاتارلىق نىشۇرگانىك تۇز بولغاچقا، ئۇنى ھاراق قا چىلسا ھاراق قاپ - قارا بولۇپ كېتىدۇ. ئەڭدىھار سوغۇقنىڭ نېرۋىنى تىنىچلاندۇرۇش، چوچۇشنى بېسىش رولى بولغاچقا، ئۇنى ئىچسە كىشىنى شات - خورام قىلىدىغانلىقى تەبىي بىر ئىش. تاڭ دەۋرىدىكى ئەڭدىھار ھارىخى غەربى رايونىنىڭ ئەڭدىھار سوغۇقىدىن ئىشلەنگەنلىگىدە شەك يوق. تاڭ دەۋرىدىكى (ئوتتۇرا جۇڭگودا) دورا ھاراق ئىشلەش، ئىككى جىن ۋە شىمالىي - جەنۇبى سۇلالىلىرى دەۋرى (265 — 589 - يىللار) دىن باشلانغان بولۇپ، بۇنىڭ ۋەكىلى لېي جوي ئىدى، بۇ ھەقتە «لېي ھەزرەت دورا چىلاش ۋە قوۋ رۇش توغرىسىدا» دىگەن كىتاپ بار. تاڭ دەۋرىدىكى غەربى رايون تۇپلىرى ئەڭدىھار ھارىغىنى بۇنىڭدىن 300 يىل كېيىن ئىشلەپ چىققان. بۇ تېخنىكا "يىمپەك يولى" ئارقىلىق غەرپكە تارالغانمۇ، قانداق بۇنى ھازىرغىچە ئىسپاتلىغىلى بولمايدۇ. لېكىن تاڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى ئېلان قىلغان «يېڭى تۇزۇلگەن ئوسۇملۇك گىيالار قامۇسى» دىگەن كىتاپقا غەربى رايوننى ئۇز ئىچىگە ئالغان مەملىكىتىمىزنىڭ ئوزىدىن چىققان ۋە چەتتىن كىرگەن دورىلاردىن 850 خىل دورا خاتىرىلەنگەن بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە يېڭىدىن قوشۇلغان 114 خىل دورىنىڭ كوپۇنچىسى غەربى رايوندىن چىقىدىغان مەھسۇلاتلاردۇر. مەسىلەن: تۇغرۇغۇ قاڭقىلدىن؛ كوك تۇز يەنچىدىن؛ نوشۇدۇر، شىرون (غەربى رايونىنىڭ يەنە بىر ئىسمى — ت) دىن؛ ھىڭ كوئىنلۇندىن چىقىدۇ،.....دەپ يېزىلغان، تاڭ دەۋرىدىكى سۇن سىمياۋ تۇزگەن «بىباھا رېتسپلار» دىكى كىچىك نۇسخىلىق «ئومۇرنى ئۇزارتىش قانۇنىيىتلىمىسى» دەل غەربى ۋىلايەت (تۇرپاننىڭ) «ئومۇرنى ئۇزارتىش قانۇنىيىتلىمىسى» دىن پايدىلىنىپ ئىسلاھ قىلىنغان. غەربى ۋىلايەت، ئەينى زاماندا تاڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھوكۇمەت تەرىپىدىن غەربىي رايوندا تەسىس قىلىنغان 3 ۋىلايەت (تۇرپان، قۇمۇل، جىمسار) نىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ، قۇجۇ، يارغۇل، لۇكچۇن، پۇچاڭ، بوغدا دەگەن 5 ناھىيىنى تەشكىل قىلاتتى. ئىدارە قىلىش دائىرىسى ھازىرقى تۇرپان، توخسۇن، پىچان ناھىيىلىرىگە تەڭ كېلەتتى. ئۇنىڭ مەركىزى ھازىرقى تۇرپان ناھىيىسىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى 50 كىلومېتىر كېلىدىغان قارا خوجا دىگەن جايدا ئىدى، جۇملىدىن، تۇرپانىنىڭ ئومۇر ئۇزارتىش قانۇنىيىتلىمىسى — ئۇ جايدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ كېسەللىك بىلەن قىلغان كۈرەشلىرى نەتىجىسىدە ئىجات قىلىنغان ئۇلۇغ مۇۋەپپەقىيەتتۇر. كەيىنكى 7- يىلى (مىلادىنىڭ 719 - يىلى) كەشمىردىن ئارقىش (سودىگەر ئەلچى — ت) كېلىپ تاڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا "ئاسترونومىيە ۋە مەخپى رېتسپ، كارامەت دورىلار قاتارلىق سوغا لارنى تەقدىم قىلغان" بۇنىڭدىن باشقا يەنە شۇەنزۇڭ خانىنىڭ "چى لىيانگدىيەن" (سالقىنلاتقۇچى ئويى)، ۋاڭ خۇڭنىڭ "زىيۇي تىڭ" (سۇنئى يامغۇر ياغدۇرۇلدىغان راۋاق) لىرى، شۇنداقلا سوغاق يىمەكلىك "ماروۋ" قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى غەربى رايونىدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قۇملۇقتىكى ئىسسىق ھاۋادىن مۇداپىلىنىش ئۈچۈن قوللانغان ساقلىقنى ساقلاش تەدبىرلىرى ئىدى. "مارجى" ھازىرقى تۇرپان قاتارلىق جايلاردىكى ماروۋ بولۇپ، بۇ، مۇز، تۇخۇم، ناۋاتتىن ياسالىدىغان تەشنالىقنى قاندۇرۇپ ھوللۇك يەتكۈزۈدىغان بىر خىل سوغاق يىمەكلىكتۇر. بۇلارنىڭ تاڭ ئوردىسىغا تارقىلىپ كىرگەنلىگى، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئوزلىرىنىڭ ساقلىقنى ساقلاش ئىشلىرىدا، ئوزۇقلۇنۇش، ئۇخلاش، يىمەكلىكنى چەكلەش ھەتتا مۇھىت تازىلىغىنى ۋە ئۇزۇن ئومۇر كورۇشنى تەتقىق قىلىش

جەھەتلەردە ئاللىقاچان يۇقۇرى بىلىمگە ئىگە ئىكەنلىكىنى بىلدۇرىدۇ. تاڭ دەۋرىدە، ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ تەرەققى قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئۇيغۇر تېۋىپلىرى «ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك ئەسەرلىرى» دېگەن بىر تارىخى ئەھمىيەتلىك كىتابنى تۈزۈپ چىققان بولۇپ، ئۇلار كېسەللىكنى تۈرگە ئايرىش سەۋىيىسىگە يەتكەن. تاڭ دەۋرىنىڭ كەيپىيۈەن يىللىرىدا غەربىي رايوندا "36 - تومۇق خۇي خۇي رېتسېپلىرى" (ھازىرقى بۈىنگدىن ساقلىنىپ قالغىنى 4 توم) دېگەن كىتابنىڭ جامائەتكە تونۇلۇشى، قەدىمقى ئۇيغۇر تېۋىپلىرىنىڭ باشقا مىللەت تېۋىپلىرى بىلەن ئورتاق جاپا چېكىپ ئەمگەك سىڭدۈرگەنلىكىنىڭ نەتىجىسىدىن ئىكەنلىكىنى بىلدۇرىدۇ. بۇ ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن ئاساس يارىتىپ بەردى. بىر مىللەت بىلەن يەنە بىر مىللەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت، ئەزەلدىنلا ئوزئارا ئۆگىنىش، بىر - بىرىنىڭ ئارتۇقچىلىغىنى قوبۇل قىلىش مۇناسىۋىتى بولۇپ، تىبابەتچىلىكىمۇ دەل شۇنداق بولغان، مەيلى ئېلىمىزدىكى خەنزۇ تېۋىپلىرىنىڭ ئەسەرلىرى ياكى ئۇيغۇر تېۋىپلىرىنىڭ ئەسەرلىرى، ھەتتا ئىبنى سىنانىڭ «ئەلقانۇن» نى بولسۇن، بۇلارنىڭ ھەممىسىدە ئوخشىمىغان دەرىجىدە چەتئەلنىڭ تىبابەتچىلىك نەزەرىيىسى جەۋھەرلىرى قوبۇل قىلىنغان. گەرچە ئۇلارنىڭ ئوزىگە خاس سېستېمىسى بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا ئورتاق يەرلىرىمۇ بار. ئوتتۇرا جۇڭگودىكى خەنزۇ تىبابىتى چىن، خەن سۇلالىلىرى دەۋرىدىن سۈي، تاڭ دەۋرلىرىگىچە بولغان زامانلاردا غەربىي رايون ئەرەبىستان، ھىندىستان ۋە يۇنانىستان تىبابەتچىلىكىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن ئىدى. ئىبنى سىنانىڭ «ئەلقانۇن» نى ئالەمگە تونۇلۇشتىن بۇرۇنلا قەدىمقى ئۇيغۇر ئالىمى فارابى ئىبنى سىناغا ئۇستاز بولۇپ، ئۇنىڭ ئەقلىنى ئاچقان ئىدى. ئىبنى سىنا ئوزىنىڭ تەرجىمھالىدا، ئوزى ئىلىمگە تەشنا بولۇپ تۇرغاندا، فارابىنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسى بىر پارلاق مايىاك بولۇپ، ئۇنىڭ كوزىنى يورۇتۇپ، بىلىم پەنجىرىسىنى ئاچقانلىغى تەسۋىرلەنگەن. خۇخۇار (1876-يىلى) ئىبنى سىنانىڭ «ئەلقانۇن» نىغا باھا بەرگەندە، بىزنىڭ ئوزىمىزچە ماختىنىپ يۇرگەن مەدەنىيەتلىرىمىز ئەملىيەتتە بۇ قەدىمقى مىللەت (جۇڭخۇا مىللىتى) دىن كەلگەن، دېگەن، چۈنكى، ئىبنى سىنانىڭ «ئەلقانۇن» ندا شەرھىلەنگەن تېمىلار ئاللىقاچان جۇڭگو پەلسەپە ئىدىيىسىنى ئوز ئىچىگە ئالغان ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە جۇڭگونىڭ "تومۇر" نەزىرىيىسى ھەققىدىكى بايانلىرى ئەڭ گەۋدىلىكتۇر.

قەدىمقى جۇڭگو تىبابەتچىلىگى ئۇستازلار شاگىرت ئېلىش يولى بىلەن ئەۋلاتلارغا قالدۇرۇلاتتى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە شاگىرتلارنى تالاش تۇزۇمى يولغا قويۇلغان، سۈي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىگە كەلگەندىلا تىبابەتچىلىك مائارىپىگە ئەھمىيەت بېرىلىپ ئۇلۇغ تېۋىپ مەھكىمىسى تەسىس قىلىنىپ، ئۇنىڭدا ھازىرقى مىدىتسىنا ئىنىستىتۇتلىرىغا ئوخشاش ئوقۇغۇچىلارغا دەرس ئوتۇلگەن. تاڭ سۇلالىسى ھوكۈمىتى غەربىي رايوندىكى 3 ۋىلايەتتە ئېچىكى ئولكىلەردىكىگە ئوخشاش تېۋىپ دوكتۇر، يىڭنە دوكتۇرى قاتارلىق ئەمەلدار بەلگىلەنگەن.

ئۇلار ئوقۇغۇچىلارنى ئوقۇتقان ۋە يەرلىك خەلقلەرنى داۋالىغان. غەربىي رايوندا تىبابەتچىلىكنىڭ ئەۋج ئېلىشى، 3 ۋىلايەتتە تېۋىپ دوكتۇر، يىڭنىچى دوكتۇرلارنىڭ تەسىس قىلىنىشى ئوقۇغۇچىلارنى ئوقۇتقانلىغى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىدى. ئىبنى سىنانىڭ غەربىي رايوندىن تىببىي ئىلىم جەۋھەرلىرى قوبۇل قىلغانلىغىمۇ ئەجەپلىنەرلىك

ئىش ئەمەس. تۇرپاندىن تاڭ دەۋردە كوچۇرۇپ يېزىلغان «جاڭ ۋىنجۇڭنىڭ يەل كې-سەللىكلىرىنى داۋالاش رېتسېپلىرى»، «ئەۋلىيا دىخاننىڭ ئوسۇملۇق ھەققىدىكى رىسالىسى»، «يەنېۋنىڭ بەش ئەزا توغرىسىدىكى نەزىرىيىسى» ۋە «رېتسېپلار جەۋھىرى» دېگەنگە ئوخ-شاش كىتاپ ماتېرىياللار تېپىلغان. بۇنىڭدىن باشقا كومۇلا، سۇپۇپ، شەرۋەت قاتارلىقلار-نىڭ سىناقتىن ئوتكەن رېتسېپلىرى، كەمتۈك ۋاراقلىرىمۇ بار. بۇلارنىڭ ۋاقتى، يىل دەۋرلىرى ئوتتۇرا تاڭ دەۋرىدىن كېيىن ئەمەس، ئېھتىمال ئۇستازلار ئوقۇغۇچىلارغا دەرس ئوتۇش جەريانىدا بۇ رايونغا تارالغان بولۇشى مۇمكىن. تەرجىمان ئەنزاڭ، «قىيىن كېسەللىكلەر رىسالىسى»، «ئوسۇملۇكلەر» قاتارلىق كىتاپلارنى ئوز ئارا ئۇگىنىشكە پايدىلىق بولسۇن ئۈچۈن قەدىمقى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان، بۇنداق بولغانىدا، شەرق بىلەن غەربنىڭ كارۋان قاتنىشىدا ئوتكەل بولۇپ تۇرغان غەربى رايوندا، پەن-مەدەنىيەت جەھەتتە چېگرىلار ئاللىقاچان بۇزۇپ تاشلىنىپ ئوز ئارا ئۇگىنىپ، بىر بىرىنىڭ ئارتۇق-چىلىغىنى قوبۇل قىلغان، دەپ تەسەۋۋۇر قىلىش قىيىن ئەمەس.

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىگى ئىككى مىڭ يىلدىن ئارتۇق ئۇزاق ۋاقىت ئىچىدە مېھنەت سىڭدۈرۈپ تەجرىبە توپلاش ئارقىلىق بىرقەدەر مۇكەممەل نەزىرىيە سىستېمىسى ۋە دا-ۋالاش ئۇسۇلى بولۇپ شەكىللەنگەن. ھازىر ئۇنىڭ تىبابەتچىلىگى نەزىرىيىسى "تۇپراق، سۇ، ئوت، ھاۋا" دىن ئىبارەت 4 ئاناسىر (ماددا) تەلىماتى ۋە "قان، بەلغەم، سەپرا، سەۋدا" دىن ئىبارەت 4 خىلىت تەلىماتى ئارقىلىق ئادەم بەدىنى بىلەن تاشقى دۇنيادىكى تەبىئى مۇھىتنىڭ دىالېكتىكىلىق مۇناسىۋىتىنى چۈشەندۈرىدۇ. شەرقى خەن دەۋرىدىن تاڭ دەۋرىگىچە بولغان دەۋرلەر بۇددىزىمنىڭ تارقىلىش دەۋرى بولۇپ، "يىپەك يولى" ۋە "دېڭىز قاتنىشى" نىڭ تەرەققى قىلىشى ئارقىسىدا جۇڭگو بىلەن چەتئەللەر ئوتتۇرىسىدا تىببىي پەن ئالماشتۇرۇش ئەۋج ئالغان ئىدى. بۇگۈنكى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىگىنىڭ "4 ئا-ناسىر" تەلىماتى، ھىندىستان بۇددىزىمنىڭ خەن، تاڭ دەۋرلىرىدە جۇڭگوغا تارالغانلىغى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. ھىندىستاننىڭ «4 چوڭ ھەركەتچان مەۋجۇدىيەت» تەلىماتى نەزىرىيىسى مىلادىنىڭ 610-يىلىدا ساۋىيۇەنفاڭ يازغان «كېسەللىكلەرنىڭ مەنبەسى توغرى-سىدا ئومۇمى بايان» دېگەن كىتابتا تېخىمۇ بۇاستە ھالدا شەرھىلەنگەن. بۇنىڭدىن كې-يىن، 652-يىلى سۇن سىمياۋ يازغان «بىباھا رېتسېپلار» دېگەن كىتابتا 4 چوڭ مەۋجۇدىيەت نەزىرىيىسى تېخىمۇ كوپ شەرھىلەنگەن. 8-ئەسىردە ۋاڭ تاۋ يازغان «ۋەيتەي مەخپى رېتسېپلىرى» دېگەن كىتابتا ھىندىستان نوملىرىدىكى كوز كېسەللىگى توغرىسىدا سوزلىگەندىمۇ 4 چوڭ مەۋجۇدىيەت نەزىرىيىسى شەرھىلەنگەن. بۇ نۇقتىلار شۇنى تولۇق ئىسپاتلايدۇكى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا-بوۋىلىرىمۇ سىرتتىن قوبۇل قىلىپ، تەجـ-رىبىلەرنى توپلاپ، ياخشى ئۇنۇم بەرگەنلىرىنى ئۇزۇنغىچە ساقلاپ كەلگەن. بۇنىڭ بىلەن شـىنجاڭ تىبابەتچىلىك ئىلىمىنىڭ ئالغا باسقانلىغىنىڭ سەۋەبلىرىنى چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ. ئۇيغۇر تىبابەتچىلىگىدىكى «4 خىلىت تەلىماتى» نىڭ تەرەققىياتىنى چۈشۈنۈشتە ھىندىستان-نىڭ «3 تۇرلۇك مەۋجۇدىيەت نەزىرىيىسى» دىن مەنبە ئىزلەشكە شۇنداقلا ئۇنىڭدىن كېيىنكى يۇنانىستانىنىڭ «4 خىل بەدەن سۇيۇقلىغى نەزىرىيىسى» نىڭ تەسىرىدە بولغان دېيىشكە بولىدۇ. ئۇيغۇر تىبابەتچىلىگىنىڭ «4 ئاناسىر تەلىماتى» خەن، جىن دەۋرلىرىدىكى "مەنپى، مۇسپىلىك ۋە 5 خىل ھەركەتچان ماددا" دىن ئىبارەت پەلسەپىۋى ئىدىيىلىرىنىمۇ

قوبۇل قىلغان بولۇپ، ئۇزۇن مۇددەتلىك ئەملىيەت جەريانىدا «4 ئاناسىر تەنىماتى» ۋە «4 خىلىت تەلىماتى» نى شەكىللەندۈرۈپ، كېسەللىكلەرنى شۇ كۆزقاراش بويىچە چۈشەنـ دۈرگەن. ئېلىمىزنىڭ «تومۇرلار ھەققىدىكى نەزەرىيىسى» ئەردەپ، يۇنانلارغا تارىلىشتا، ئۇنى ئالدى بىلەن غەربى رايوندىكى ئۇيغۇر تېۋىپلىرى قوبۇل قىلغان. ھازىر ئۇيغۇر تېۋىپلىرى كېسەل كۆرۈشتە "تومۇر تۇتۇش"، "چىراي" نى كۆزۈتۈش ھەم "سوراش" ئارقىلىق كېسەل ئېنىقلايدۇ. "تومۇر" نى 10 تۈرگە، 35 خىلغا ئايرىيدۇ. مەسىلەن، ھەرە چىشىدەك، دولقۇنسىمان، چۈمۈلىنىڭ مېڭىشىدەك، پۈرچاقسىمان، چاشقاننىڭ تېز يۈرۈشىدەك دېگەنگە ئوخشاش 35 خىلغا ئايرىيدۇ. تومۇرنى خەنزۇ تېۋىپلىرىگە قارىغاندا 3 سۈڭ يۈقۇرى ئۇرۇندىن تۇتىدۇ، ئېچكى كېسەللىك جەھەتتە ئىچىلىدىغان دورىلارنى ئىشلىتىشنى ئاساس قىلىدۇ، كۆپىنچە ئۇيغۇر خەلقى شەرۇەت ۋە مەجۇنات دورىلارنى ياخشى كۆرىدۇ، بۇنىڭـ دىن باشقا يەنە ئىسرىقلاش، دورىغا ئولتۇرغۇزۇش، قان ئېلىش، ئىسسىق ئوتكۈزۈش (دورىلارنى قورۇپ ئۇنىڭ ئىسسىغىنى ئوتكۈزۈش، قۇمغا كومۇلۇش قاتارلىق)، سوغاق سۇدا داۋالاش (ئارشاڭدا يۇيۇنۇش)، خەشەك قويۇش، ئەدەبىيات ـ سەنئەت مۇھىتىنى ھازىرلاش، تائاملار بىلەن داۋالاشتەك 11 خىل داۋالاش ئۇسۇللىرىنى قوللىنىدۇ. تاشقى كېسەللىك جەھەتتە سۈرۈش، چاپلاش، داغلاش، ئىسسىق يېپىندۇرۇش، بوغۇش ۋە ئاددى ئوپېراتسىيە قاتارلىق 6 خىل داۋالاش ئۇسۇللىرى بار رېتسىپ تۈزۈلمىسىدە، ئاساسى دورىلار ۋە قوشۇمچە دورىلار دەپ ئايرىيدۇ، داۋالاشتا مۇرەككەپ بىرىكمە دورىلارنى ئىشلىتىدۇ، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى 50 خىل دورىدىن ئاز، بولغانلىرى 7 خىل دورىدىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، ئادەتتە يالغۇز دورىنى ئانچە ئىشلەتمەيدۇ، ياسالما دورىلارنىڭ شەكلى 12 خىل بولۇپ ئۇلار: شېكەرلىك شەرۇەت، مۇنىلىك شەرۇەت، ھەب، سۈپۈپ، مەجۇنات، مەلھەم، رەۋغەن، ئەرەقى، مەتبۇخ، چىلانما، قۇرس قاتارلىقلار. ئادەتتە داۋالاشتا پەقەت 8 ـ 7 خىلنى كوپرەك ئىشلىتىدۇ. بۇنىڭدىن ئۇيغۇر تېبابەتچىلىگىنىڭ چەتـ تىن قوبۇل قىلىنغان تېبابەتچىلىك ئىلمى ئاساسىدا تەدرىجى تەرەققى قىلىپ مۇستەقىل تېبابەتچىلىك سېستېمىسى بولغانلىغىنى كورۇۋالغىلى بولىدۇ.

لېكىن ئۇزۇن مۇددەتلىك فېئودالىق جەمىيەتتە، ھەتتا ئازاتلىقتىن ئىلگىرىگىچە ئۇيغۇر تېبابەتچىلىگى، قوللاش ۋە رىغبەتلەندۈرۈشكە ئېرىشەلمەي، ھېچكىم سورىغىنى قىلمايدىغان ئەھۋالدا قالغان ئىدى. بۇرۇن، فېئودال ئەكسىيەتچى ھوكۇمرانلار چىرىك بولغانلىغى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئۇستىگە چەتئەل بۇلاڭچىلىرىنىڭ بۇزغۇنچىلىق قىلىپ ئوغۇرلاپ كېتىشى نەتىجىسىدە نۇرغۇن كىتاپلار ئىز ـ دېرەكسىز يوقىلىپ كەتكەن، بۇنىڭ بەزىلىرى ھازىرغا قەدەر چەتئەل كىتاپخانىلىرىدا ساقلانماقتا.

ئازاتلىقتىن كېيىن، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ۋە خەلق ھوكۇمىتىنىڭ سەممى غەمخورلىغى، قوللىشى بىلەن، 1956 ـ يىلى ئالدى بىلەن خوتەن ناھىيىسىدە ساقلىقنى ساقلىغۇچىلار ھەمكارلىق جەمىيىتى ۋە ئۇيغۇر تېبابىتىنىڭ 1 ـ بىرلەشمە ئامبولاتورىيىسى قۇرۇلدى. قەشقەر، ئۇرۇمچى، غۇلجا، كۇچار قاتارلىق جايلاردىمۇ مىللى تېبابەت ئامبولاـ تورىيىسى ۋە دوختۇرخانىلىرى قۇرۇلدى، ئۇنىڭدىن كېيىن قەشقەر، خوتەن، ئۇرۇمچى شەھرىدە ئۇيغۇر تېبابەت شىپاخانىلىرى قۇرۇلدى. 1979 ـ يىلى يەنە خوتەن، قەشقەر تېببى تېخنىكۇملاردا ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك سىنىپى ئېچىلىپ بىرنەچچە يۈز ئوقۇغۇچى

قوبۇل قىلىندى. يەنە توۋەندىن ئىمتىھان ئېلىش ئارقىلىق 70 نەپەر تەبىئى خادىملار تاللاپ كېلىنىپ، ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى تارماقلىرى تولۇقلاندى، بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ كەسپى قوشۇننىي يېتىشتۇرۇش ئۇچۇن ئاساس يارىتىلدى.

يېغىپ ئېيتقاندا، ئېلىمىزنىڭ چۇنچىيۇ، جيەنگۇ دەۋرىدىن تارتىپلا ئەمگەكچان، باتۇر ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى ئېلىمىزنىڭ تىبابەتچىلىك ئىلمىنى گۈللەندۇرۇش سېپىگە ئاتلىنىپ كىرگەن، ئۇزۇن مۇددەتلىك تارىخ جەريانىدا ئۇيغۇر خەلقى ئېلىمىزنىڭ تىبابەتچىلىك ئىلمىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۇچۇن زور تۇھپىلەر ياراتقان، شۇنداقلا دۇنيا تىبابەتچىلىك ئىلمىنىڭ ئالماشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۇرۇشتە، ئۇلار يېپەك يولى ئارقىلىق ئېلىمىزنىڭ تىبابەتچىلىك ئىلمىنى چەتئەللەرگە تارقاتتى ۋە ئۇزىنىڭ تىبابەتچىلىك غەزىنىسىنى بېيىتتى. ھازىر ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى موكۇل، زاكزۇ تىبابەتچىلىگە ئوخشاش، سوتسىيالىستىك ۋەتىنىمىزنىڭ كۇندىن - كۇنگە قۇدرەت تېپىشىغا ئەگىشىپ تەدرىجى ھالدا گۈللەپ ياشنىماقتا.

(جۇڭگو تىبابەت تارىخىي ژورنىلى 1982- يىل 12- توپلام 3- سانىدىن ئېلىندى)
قۇربان ۋەلى تەرجىمىسى

ئۇيغۇر تىبابىتى مىراسلىرىنى قېزىش، رەتلەشتىكى يېڭى نەتىجە

ئۇيغۇر تىبابىتى تارىخىنى تەكشۈرۈش خاتىرىسى

لولۇلۇ

ئۇيغۇر مىللى تىبابىتىنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن بولۇپ، قەدىمقى ئۇيغۇر مىللىتى مەشھۇر تۇنپىلىرىنىڭ تىبىبى دورىگەرلىك ھەققىدىكى بەزى مەخسۇس ئەسەرلىرى بولغان. ئەمما، نۇرغۇنلىغان چوڭ ئۇزگىرىشلەر تۇپەيلىدىن كوپ قىسمى يوقىلىپ كەتكەن. بۇ قىممەتلىك تىبىبى مىراسلارنى قۇتقۇزۇش ئۇچۇن، ئاپتونوم رايونلۇق سەھىيە نازارىتى تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى تەشكىللەپ، 1979 - يىلدىن باشلاپ، 10 مىڭ يولدىن ئوشۇق يول بېسىپ تۇمەندىن ئارتۇق كىتاپ، ماتېرىياللارنى ئاختۇرۇپ كورۇپ چىقتى. 100 دىن ئارتۇق پىشقەدەم ئۇيغۇر تۇنپىلىرىنى زىيارەت قىلدى. بەزى تارىخى قەدىمقى شەھەرلەر، خارابىلارغا بېرىپ، نۇرغۇنلىغان تارىخى ماتېرىياللار ۋە ئەسلى نەرسىلەرنى تېپىپ چىقىپ، دەسلەپكى قەدەمدە ئۇيغۇر تىبابىتىنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى ئىگىلەپ چىقىپ، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تىبىبى دورىگەرلىكىنى مۇندىن كېيىن تېخىمۇ ياخشى تەتقىق قىلىشقا ئاساس سېلىپ بەردى. بۇ ۋەتەن تىبابىتى تارىخىغا قوشقان مۇھىم تۇھپە.

تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى خىزمىتىنى جايلارنىڭ ئۇزىگە بېرىپ قەدىمىي كىلاسسىك ئەسەرلەرنى ئاختۇرۇپ كورۇش ۋە خەلق ئارىسىغا تارقالغان تىبىبى كىتاپ، دورا رېتسىپى،

دورا سايمانلىرى قاتارلىقلارنى يىغىشتىن باشلىدى. تارىخى كىتاپلاردىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئەينى يىللاردىكى قەدىمى يېپەك يولىدا سودىگەرلەر بېرىپ ـ كېلىپ تۇرغان، سودا ـ سېتىق ئىشلىرى گۈللەنگەن، "دورا پۈرۈچ"، "تىببى مۇرىت"لار پائالىيەتلىرى ناھايىتى ئەۋج ئالغان ئىدى. شۇڭا، تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى يېپەك يولىنى بويلاپ تەكشۈرۈشنى قارار قىلدى. ئۇلار: دۇڭخۇاڭ، كۇچار، قەشقەر، خوتەن، تۇرپان، جىمسار، گۇچۇڭ، لەنجۇ قاتارلىق مۇھىم جايلارغا ھەم يېپەك يولىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى تۇقتىسى شىمۇنگچە باردى؛ ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار يەنە بېيجىڭ، نەنجىن، يانچىجۇ، جىڭجيانگلارغا، ھەتتا شەرقى دېڭىز قىرغىغىدىكى چۈەنجۇ، شيامىن قاتارلىق جايلارغىچە باردى.

1979 ـ يىلى كۈزدە تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسىنىڭ مەسئۇلى سۈن جيەندې ۋە گۇرۇپپا ئەزاسى تۇرسۇنجان قاتارلىق يولداشلار ئىلمگىر ـ كېيىن، قەشقەر، خوتەن قاتارلىق جايلاردا 50 تىن ئارتۇق ئۇيغۇر تىببى ـ دورىگەر خادىملىرىنى زىيارەت قىلدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە زۇننۇن قارى، ئىلىخان، ئەمەت ھاجى، باۋۇدۇن جامالىدىن قاتارلىقلار پىشقەدەم تۇپلار ھەمدە يۇز ياشلىق ياشانغان تۇپ تۇردى ھاجىم بار. ئۇلار، سەھىيە نازارىتىمىنىڭ ئۇيغۇر تىببابەت تارىخىنى تەكشۈرۈپ، رەتلەيدىغانلىغىنى ئاڭلاپ، ئادەتتىن تاشقىرى خوشال بولدى ھەمدە تەشەببۇسكارلىق بىلەن تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسىغا ئۇزلىرىنىڭ تىببى پائالىيەتلىرىنى ئۇيغۇر تىبابىتىنىڭ نەزىرىيىلىرى، تارىخى ۋە ئالاھىدىلىگىنى تونۇشتۇردى ھەمدە تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسىغا ياردەملىشىپ، خەلق ئارىسىغا تارقىلىپ كەتكەن تىببى ئەسەرلەرنى يىغىشىپ بەردى. ئۇلارنىڭ كوپىنچىسى نەچچە ئەۋلات تىببى ـ دورىگەرلىك بىلەن شۇغۇللانغانلار بولۇپ، كوپىنچىسى ياشانغان، بىلىمى كوپ مەشھۇر تۇپلاردۇر. ھەرقايسىسىنىڭ ئۇزىگە خاس ئارتۇقچىلىقلىرى بولۇپ، بەزىلىرى پارىسچىنى بىلسە، بەزىلىرى ئەرەپچە؛ بەزىلىرى ئوردوچىنى بىلىدۇ. ئۇلاردا ھەر خىل تىللاردىكى تىببى ـ دورىگەرلىك كىتاپلىرى بار. تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسىدىكى يولداشلار تۇپلارنىڭ ئويلىرىگە بېرىپ، كوپ تەرەپلىمىلىك ئىزدەندى، نەدە قەدىمى تىببى كىتاپ بارلىغىنى ئاڭلىسا، دەرھال شۇ يەرگە بېرىپ سۈرۈشتۇرۇپ يۇقۇرى باھادا سېتىۋالدى. ئۇلار شەخسەن ئۇزلىرى خوتەن، تۇرپان، جىمسار قاتارلىق جايلاردىكى قەدىمى شەھەر خارابىلىرىغا باردى، مەدەنىيەت يۇرتلىرىنى زىيارەت قىلدى، ھەتتا ئەركىن بازارلاردىكى كىچىك تەنزىلەرنى قويماي ئىزدەپ چىقتى. ئاخىرى بىر تۇركۈم دورا سايمانلىرى ۋە تىببى كىتاپلارنى يىغىپ توپلىدى. بۇ كىتاپلار خەنزۇ، ئۇيغۇر، قەدىمقى ئۇيغۇر ۋە بەزىلىرى سوغدى، قارۇشتى يېزىقلىرىدا يېزىلغان بولۇپ، ناھايىتى قىممەتلىك ماتېرىياللاردۇر. ئۇلار يەنە 1981 ـ يىلى شىزاڭ ئاپتونوم رايونىدىن رايونىمىزغا ئېكسكۇرسىيىگە كەلگەن تىبابەت تۇپلىرى ۋەكىللەر ئومىگىدىن، 8 ـ ئەسىردىكى قۇمۇللۇق مەشھۇر تۇپ شىراخان يازغان ئەسەر «ھايات تەننى تەكشۈرۈش» ۋە «جەسەدنى ئېنىقلاش ئاتلىسى» ھەققىدە خاتىرىلەنگەن مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارغا ئىگە بولدى. تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى بېيجىڭدىكى ۋاقتىدا، بېيجىڭ كۇتۇپخانىسىدىن يۇەن دەۋرىدىكى "مەركەز شەھەر دورىخانىسى" تەرىپىدىن خەنزۇ ۋە ئەرەپ يېزىغىدا يېزىلغان 36 تومۇق تىببى ئەسەرنىڭ ساقلىنىپ قالغان تولۇق بولمىغان 4 تومنى تېپىپ چىقتى.

دۇڭخۇاڭنىڭ مىڭ ئوي ئىچىدىكى ھەيكەل، نەققاشلىق، رەسىملەر ئىچىدە بۇددانۇم

ھىكايىلىرى ھەم ئەينى يىللاردىكى جەمئىيەت تۈرمۇشىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان سىزما رەسىملەر بار. تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى دۇكخۇاڭغا بارغاندىن كېيىن 296 - نومۇرلۇق ئۆگكۈردىكى بىرنەچچە تام رەسىملىرى ئۇلارنىڭ ناھايىتى چوڭ قىزىقىشىنى قوزغىدى. بىر رەسىمگە كوزى چوكۈر، قاشلىرى قويۇق بىر تۇپنىڭ ياتقان بىر كىشىلىنىڭ قوسىغىنى ئىككى قولى بىلەن سىلاۋاتقانلىقى، بېشىغا ئۇچلۇق كىگىز بوك، ئۇچىسىغا ئۇزۇن چاپچا كىيگەن ھالدا پۇتۇن دىققىتى بىلەن كىشىلنى ئىنچىكە تەكشۈرۈۋاتقانلىقى سىزىلغان ئىدى. بۇ رەسىمدىن ئانچە يىراق بولمىغان جايدا، بىر توپ كىشىلەرنىڭ بىر توگىنىڭ ئەتراپىدا ئالدىراش ئىكەنلىگى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىر كىشىنىڭ كالا مۈڭگۈزى نووكاچقا قاچىلانغان دورىنى توگىنىڭ ئاغزىغا قويۇۋاتقانلىقى سىزىلغان ئىدى. تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسىدىكى تۇرسۇنجان، ۋاڭ دېگجىڭ، گې شىيەنجى قاتارلىق يولداشلار مۇنداق تونىدى: بۇ رەسىملەر دەل جانلىق، ھەقىقى ھالدا ئەينى يىللاردىكى يېپەك يولى تىببى - دورىگەرلىك پائالىيەتلىرىنى قايتا ناھايەندە قىلدى، تۇپنىڭ كېسەل قوسىغىنى سىلاۋاتقانلىق ئەھۋالىدىن قارىغاندا، ئاشۇ ۋاقىتلاردا ئاللىبۇرۇنلا قوساقنى سىلاپ تەكشۈرۈش ئۇسۇلى بار بولغان، ھالبۇكى قوساقنى سىلاپ تەكشۈرۈش تومۇر تۇتۇشتىن كېيىن ئىلىپ بېرىلىدىغان بىر خىل ئىلغار دىاگنوز قويۇش ئۇسۇلىدىن ئىبارەت. قەدىمقى ئۇيغۇر تىببى - دورىگەرلىگى بىر مەزگىل ناھايىتى گۈللەنگەن بولۇپ، شۇنگە ھەتتا شەرقىي جەنۇپ دېگىز قىرغاقلىرىغىچە تارقىلىپ بارغان. ياڭجۇ، سۇيتاڭ دەۋرىدىكى سودا شەھىرى بولۇپ، غەربى رايون راھىپ، سودىگەرلىرى ئۇزۇلمەي بۇ يەرگە كېلىپ تۇراتتى. تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسىدىكى تۇرسۇنجان، چاڭ ۋېگو، گې شىيەنجى قاتارلىق يولداشلار ياڭجۇ مۇزېيخانىسىدا بىر قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى قەۋرە تېشى بارلىغىنى كورگەن، ھەم ياڭجۇغا يېقىن جايدىكى دېگىزدىن سۇزۇپ ئالغان بىر قەدىمى كېمىگە قاچىلانغان دورىلار ئىچىدە، شىنجاڭدىن چىقىدىغان نوشۇدۇر دەپ ئاتىلىدىغان بىر دورىنىڭ بارلىغىنى كورگەن. سۇن جيەندې قەشقەر ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك شىپاخانىسىدىن ئىگە بولغان يابونچە كىتابتا، ياڭجۇلۇق راھىپ ئۇستاز جيەن جىڭنىڭ نەچچە قېتىم دېگىزدىن ئوتۇپ مەغلۇپ بولۇپ، كوزى كورمەس بولۇپ قالغانلىغى، ھەر تەرەپلىمە داۋالانغان بولسىمۇ، ساقايمىغانلىغى، كېيىن بىر غەربى بىي رايوندىن كەلگەن كىشىنى تەكلىپ قىلىپ ئوپېراتسىيە قىلدۇرغانلىغى سوزلەنگەن. بۇنىڭدىن ئەينى ۋاقىتلاردا ئۇيغۇر تۇپلىرىنىڭ ئاللىبۇرۇنلا تاشقى كېسەللىكلەر ئوپېراتسىيەسىنى قىلالايدىغانلىغىنى كورۇۋالغىلى بولىدۇ.

تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسىدىكى يولداشلار توپلىغان - رەتلىگەن ماتېرىياللار ئىچىدە، مەملىكىتىمىزنىڭ نۇرغۇن تىببى ئەسەرلىرىدە، ئاز بولمىغان ئۇيغۇر تىبابەت رېتسىپلىرىنى قوبۇل قىلىپ يېزىپ ئېلىنغانلىغىنى بايقىدى. ملادى 659 - يىلى نەشردىن چىققان «يېگىدىن رەتلەنگەن گىيالار قامۇسى» مەملىكىتىمىزنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى دورا قامۇس (فارماكوپىيە) كىتابى بولۇپ، كىتابتا يېزىلغان 850 خىل دورا ئىچىدە 114 خىلى غەربى رايوندىن چىقىدىغان دورىلار يېزىلغان. تاڭ دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى چوڭ تىپ سۇن سىمياۋ يازغان «بىباھالىق غەيرى رېتسىپلار» دىگەن ئەسەردە، ھازىرغىچە ئۇيغۇر تىپلىرىنىڭ نەزىرىيىۋى ئاساسى بولۇپ كېلىۋاتقان، غەربى رايون تىبابىتىدىكى "ئوت، ھاۋا، سۇ، تۇپراق" تىن ئىبارەت 4 ئاناسىر تەلىماتى بايان

قىلىنغان، بۇ ئەسەردە يەنە ئۇيغۇر تىبابىتىنىڭ بەرەس كېسەللىگىنى داۋالايدىغان تەجرىبىدىن ئوتكەن رېتسېپلىرى ۋە ھەك لېۋەن تالقىنى قاتارلىق رېتسېپلار يېزىلغان. ھەك، شىنجاڭدىن چىقىدىغان يەرلىك ئالاھىدە دورا ماتېرىيال بولۇپ، ئۇيغۇر تىبابىتى نىڭ بەرەس كېسەللىگىنى داۋالاشتىكى ئەنئەنىۋى ئۇسۇلىدا، ئۇ، ھازىرغىچە ئىشلىتىپ كەلمەكتە. سۇن سىياۋنىڭ يەنە بىر ئەسىرى «بىباھالىق مۇھىم رېتسېپلار»نىڭ 15-تومىدا ۋە تاك سۇلالىسى دەۋرىدىكى يەنە بىر تۈپ ۋاك جۇ يازغان، «ۋەيتەي مەخپى رېتسېپلىرى»نىڭ 14-تومىدا «تۇرپان ئومۇر ئۇزارتىش قاينىتمىسى» خاتىرىلەنگەن. تۇرپاننىڭ قەدىمقى ئورنى ھازىرقى ئىدىقۇت قەدىمى شەھرىدىن ئىبارەت. سۇن سىياۋ-نىڭ «كىچىك نۇسخىلىق ئومۇر ئۇزارتىش قاينىتىلمىسى»، «تۇرپان ئومۇر ئۇزارتىش قاينىتمىسى» رېتسېپىغا ئاساسەن بەزى دورىلارنى قوشۇپ، بەزلىرىنى قىسقارتىپ ئىشلەنگەن رېتسېپ بولۇپ، بۇمۇ خەنزۇ تىبابىتىنىڭ ئۇيغۇر تىبابىتىدىن ئۆگەنگەنلىگىنى ئىسپاتلايدىغان بىر مىسال. ماك سۇلالىسى دەۋرىدىكى دورىگەر تۇڭ لى شجىك «گىيا-لار قامۇسى» دىگەن ئەسەردىمۇ چېگرا رايونىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىستىمال قىلىدىغان قوي ھەققىدە خاتىرىلەنگەن بولۇپ، "بەدەننى قۇۋەتلەپ، ماغدۇرنى كۈچەيتىدىغان كۈچ ئالغان كېسەلنى، سوغاقتىن بولغان بەزگەكنى داۋالايدىغان ئۇنۇمگە ئىگە" دەپ يېزىلغان. نەنجىن كۇتۇپخانىسىدا تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسىدىكى خادىملار بىر قەدىمىي كىتابتا يۇەن سۇلالىسى ھەربى قوشۇنلىرىنىڭ ئۇيغۇر تۇڭپلىرى ئىشلەتكەنلىگى ھەققىدە يېزىلغانلىغىنى بايقىغان. ئۇنىڭدا مۇنداق دەپ يېزىلغان: يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى بىر سەركەردە ئەسكەر باشلاپ سىچۇەندە ئۇرۇش قىلغاندا، ئەسكەرلەر ۋابا كېسەللىگىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغان، ئۇيغۇر ھەربى تۇڭپى يوجىران يەھىيا "بۇيرۇقتا بىنائەن دورا ياساپ ئەسكەرلەردىكى ۋابانى داۋالىغان". تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسىدىكىلەر يەنە «يۇەن سۇلالىسى تارىخى» دىگەن كىتابنىڭ 88-تومىدا، يۇەن سۇلالىسىنىڭ چوڭ پايتەختى بېيجىڭدا ۋە كىچىك پايتەختى (ئىچكى موڭغۇلنىڭ دورۇن ناھىيىسى چېگرىسى ئىچىدە) دە مەخسۇس قەدىمقى ئۇيغۇرلار دورىخانىسى تەسىس قىلغانلىغى ۋە "قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ دورا ئىشلىرىنى تۇتقانلىغى" ھەققىدىكى خاتىرىلەرنىڭ بارلىغىنى كورگەن. بۇ ھەر خىل ئىشلاردىن، غەربى رايون تىببى دورىگەرلىگىنىڭ ئىچكىرى ئولكىلەردە تارقاتقانلىغى، چوڭ قۇر ۋە كەڭ تەسىرگە ئىگە ئىكەنلىگىنى كورۇۋالغىلى بولىدۇ.

تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسىدىكى يولداشلار نۇرغۇنلىغان تارىخى كىتاپ ۋە مەدەنىي يادىكارلىقلاردىن، ئۇيغۇر تىبابىتى تەرەققىيات جەريانىدا، ئۇزلۇكسىز ھالدا خەنزۇ، ئەرەپ، پارس، ھىندى تىبابەتلىرىنىڭ جەۋھەرلىرىنى قوبۇل قىلىپ ئوزىنى بېيىتقانلىغىنى، ئوستۇرگەنلىگىنى كورۇۋالدى. بولۇپمۇ خەنزۇ تىبابىتى تەسىرىنىڭ تېخىمۇ كوپلىگىنى ئۇچراتتى. نەزەرىيە جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئۇيغۇر تىبابىتىنىڭ "توت ئاناسىر (ئوت، ھاۋا، سۇ، تۇپراق)" "توت خىلىت (قان، بەلغەم، سەپرا، سەۋدا)" تەلىماتى خەنزۇ تىبابىتىدىكى بەش ئاناسىر (ھېتال، ياغاچ، سۇ، ئوت، تۇپراق)"، "توت تەكشۈرۈش، (قاراپ، سوراپ، ئاڭلاپ، تۇتۇپ، تەكشۈرۈش)" لەر بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدىغان يەرلىرى بار. قۇرۇق يىڭنە ساڭ-چىش، داغلاش خەنزۇ تىبابىتىنىڭ ئاجايىپ ھۇنىرى بولۇپ، تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسىدىكى يولداشلار، شۇنداقلا خەنزۇ تىبابىتىنىڭ ئاللىقاچانلا شىنجاڭغا تارقالغانلىغىنى

تەكشۈرۈپ ئېنىقلىدى. ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى فارابىدىن ئۆگەندىم، دەپ ئېتىراپ قىلغان كىشىنىڭ ئالەمشۇمۇل تاشقى كېسەللىكلەر مۇتەخەسسىسى بولۇپ يېتىشكەن ئېنىق سىناموۋ قۇرۇق يېگەنە سانچىش، داغلاش ئۇسۇللىرىنى قوللىنىپ كېسەل داۋالىغان. تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى يەنە بىر قەدىمقى كىتابتىن غەربى رايوندىكى «قۇرۇق يېگەنە دوكتۇرنىڭ شاگىرتلىرىغا دەرس بەرگەن» لىگگە ئائىت خاتىرىلەرنى تېپىپ چىقتى. ئۇ ۋاقىتلاردىكى شىمالى ئوردا (يەنى ھازىرقى جىمسار ناھىيىسى) دە «تۈپ دوكتۇر» ۋە «قۇرۇق يېگەنە دوكتۇرى» لىرى ئاچقان قۇرۇق يېگەنە سانچىش، داغلاش ئۇسۇلى بىلەن كېسەل داۋالاش سىنىپلىرىنىڭ كوپىنچىسى خەنزۇچە يېزىلغان، دورا ئىشلىتىشمۇ كوپىنچە ئىچكىرى ئولكىسىپلىرىنىڭ كوپىنچىسى خەنزۇچە يېزىلغان، دورا ئىشلىتىشمۇ كوپىنچە ئىچكىرى ئولكىلەردىكى خەنزۇ تېبابىتى بىلەن ئوخشىشىپ كەتكەن. بۇلاردىن باشقا، خەنزۇ تېبابىتىنىڭ مەشھۇر تېببى ئەسەرلىرى، مەسىلەن، «ئىچكى كېسەللىكلەر رىسالىسى»، «ئەۋلىيادىخاز-نىڭ گىيالار رىسالىسى»، «گىيالار توپلىمى» قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى تارىلىپ شىنجاڭغا كەلگەن، بۇلارنىڭ ئىچىدە يەنە «قىيىن كېسەللىكلەر رىسالىسى»، «گىيالار توپلىمى» قاتارلىق تېببى ئەسەرلەر ئەن زاڭ دەپ ئاتىلىدىغان تەرجىمان تەرىپىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغان.

ئۇيغۇر تېبابىتى تارىخىنى تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى 3 يىل جاپالىق خىزمەت قىلىش ئارقىسىدا، مول نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى. بۇ، ئۇيغۇر تېبابىتى مىراسلىرىنى قېزىپ رەتلەشتىكى خوشاللىنارلىق بىرىنچى قەدەم بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

"1982 - يىلى 2 - ئاينىڭ 6 - كۈنىدىكى خەنزۇچە شىنجاڭ گېزىتىدىن ئېلىندى".
ئابدۇرېھىم قادىر تەرجىمىسى

ئۇيغۇر تېبابەتچىلىگىنىڭ قىسقىچە تارىخىي تەسۋىرى

ماقالەمگەسەھىيە نازارىتىنىڭ نازىرى يولداش ئىسھاقجان، شىنجاڭ داشۇيدىن دوتسېنت ئابدۇشۇكۇر مەھەممەت ئىمىن، سەھىيە نازارىتىدىن ئىنايىتۇللا ئاكا ۋە ئابدۇلھەق ئاكىلار ھەر جەھەتلىمە كوپ ياردەم بەردى. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن بۇ يولداشلارغا سەمىمى رەخمەت ئېيتىمەن.
مەھەممەت ئۇمەر مەنسۇر ھاجى
1983 - يىلى 3 - ئاي (ئۈرۈمچى)

1

ئۇيغۇر تېبابەتچىلىگى 2500 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە بولۇپ، قەدىمقى تېبابەتچىلىك ئىلىملىرىنىڭ بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئالەمگە مەشھۇر. ئۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كوپ ئەسىرلىك ھايات تارىخى ئەمىلىيىتىدىن ئالدى بىلەن ماددى ئىشلەپچىقىرىش ۋە تېببى داۋالاش ئەمىلىيىتىدىن يەكۈنلەنگەن تېببى كوز قاراش، كېسەلشۇناسلىق، دورا-

گەرچىلىك، ساقلىقنى ساقلاش (ھېپزەسەھەت) ۋە داۋالاش تەجرىبىلىرىنىڭ بىر يۈرۈش سىستېمىسىدىن ئىبارەتتۇر. ئۇنىڭ ھەر خىل كېسەللەرنى داۋالايدىغان ئۆزىگە خاس تەجرىبىسى ۋە ئالاھىدە داۋالاش ئۇسۇللىرى بولۇپلا قالماي، بەلكى بەزى تەرسا، سوزۇلما كېسەللىكلەرنى، جۈملىدىن بەزى خىلدىكى (سەرتان راك)، شىكەر سېيىش كېسىلى (دىابىت)، چاشقان يارىسى (لىمفا تۇبېركۇلىيۇزى)، بەرەس (ئاق كېسەل)، يۇرەك كېسىلى، سوزۇلما بورەك كېسىلى، نېرۋا ئاجىزلىقى ۋە باشقىلارنى، تېرە كېسەللىرى، ئۇستىخان كېسەللىرىنى ئىزاھلاش، - داۋالاش جەھەتلىرىدە كورىنەرلىك، ئۇنۇملۈك تەدبىر ۋە تەجرىبىسى بار. ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى ئىلمىز تىبابەتچىلىك غەزىنىسىنى بېيىتىش ئۈچۈن، ئومۇمەن مىدىتسىنا ئىلمىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن توھپىلەر قوشقان. بۇندىن كېيىنمۇ داۋاملىق توھپىلەر قوشىدۇ.

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى — تىببى پائالىيەتنىڭ بىر تارمىقى سۈپىتىدە، تىب ئىلمىنىڭ بىر تارمىقى سۈپىتىدە تەبىي پەن ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئىنسانىدىكى كېسەللىكنىڭ تاشقى ۋە ئىچكى شەرتلىرى، ھەرخىل كېسەللىكلەرنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبى ۋە خاراكتېرى، دورىلارنىڭ شېپالىق خۇسۇسىيەتلىرى، كېسەللەرنى داۋالاش - كۈتۈشنىڭ ئوخشىمىغان تەلەپلىرى توغرىسىدىكى چۈشەنچە ۋە تەدبىرلىرى بىۋاستە تىببى ئەمەلىيەت ۋە ئۇنىڭ تاجرىبىلىرى ئاساسىغا قۇرۇلغان.

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى پۈتكۈل تىب ئىلمى ۋە ئۇنىڭ ھەر قايسى تارماقلىرىغا ئوخشاش ئوزىنىڭ يېراق شەكىللىنىش ۋە راۋاجلىنىش جەريانىدا خۇراپى ئېقىدىلەر، زىيادىلىق ئادەتلەر ۋە ساختا ئىسرىم قاتارلىقلار بىلەن داۋاملىق كۈرەش قىلىپ كەلگەن. بۇ كۈرەش بەزىدە ئوچۇق - ئاشكارا، بەزىدە بىر خىل دىن ۋە ئېتىقاتتىن ئىككىنچى خىل دىن ۋە ئېتىقاتقا كوچۇشنىڭ ئىنكاسى سۈپىتىدە ئېلىپ بېرىلغان. شۇنى كورسىتىپ ئوتۇش كېرەككى، ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى كامالەتكە ئېرىشىپ بىر يۈرۈشلەشكەن داۋالاش سىستېمىسى بولۇپ شەكىللەنگەندىن كېيىنمۇ، ئۇنىڭدا ئەمەلىيەت ۋە پەننىڭ ئۆزلۈكسىز تەرەققىياتى داۋامىدا شاللاپ تاللىنىشى لازىم بولغان بەزى نامۇۋاپىق ئامىللار مەۋجۇت بولغىنىدەك، ئۇيغۇر خەلقى ۋە ئۇنى شەكىللەندۈرگەن ئېپتىدائى ئۇرۇق ۋەقەبىلىلەرنىڭ قەدىمقى تىببى كوزقاراش ۋە داۋالاش تەدبىرلىرىدىمۇ نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك، ھەتتا چوڭقۇر تەتقىقلىشقا ئەرزىيدىغان ئىنتايىن قىممەتلىك مۇۋەپپەقىيەتلەرمۇ بار. ئۇلار بىۋاستە ئەمەلىيەتتىن كېلىپ چىققان، ئەمەلىيەت جەريانىدا تەكرار ئىسپاتلانغان ساددا ماتېرىيالىستىك ۋە باشلانغۇچ دىالېكتىك ئامىللار ئاساسىغا قۇرۇلغان.

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك ئىلمى يالغۇز يېقىنقى زامانلىقىمىزدىكى يەكى ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى پەن - مەدەنىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرى، فارابى، ئىبنى سىنا تىببى تەلىماتلىرىنىڭ مەھسۇلى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇزاق تارىخى تەرەققىياتنىڭ مەۋجۇتى. ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى ئۇيغۇر خەلقىنى شەكىللەندۈرگەن ئەڭ قەدىمقى قەبىلىلەرنىڭ جۈملىدىن غوزلار، باسمىل، ياغما، قارلۇق قاتارلىق نۇرغۇنلىغان قەبىلىلەرنىڭ ئىجتىمائى ھايالىنىڭ ھەر قايسى باسقۇچلىرىدا تۇرلۇك كېسەلشۇناسلىق، ئۇسۇمچۇلۇق، دورىگەرچىلىك ئۇستىدە ئېلىپ بارغان ئېپتىدائى تەجرىبىلىرى ۋە تۇرلۇك ئەم - ئىسرىم ئۇسۇللىرىنى ئوزئىچىگە ئېلىپلا قالماستىن، ئۇ يەنە تۇركى خەلقلەرنىڭ جۈملىدىن ئاناۋ، تاقار، قارامۇق مەدەنىيىتى دەۋرىدىكى خەلقلەرنىڭ،

ماسساگستلار، سارماتىنلار، سىكەت(سىكىنى)لار، ساكلار ۋە ياۋچىلار، ئويسۇنلار، سوغداق (سۇغدى)لار، خاقاسلار، ھونلار، ئاۋارلار، كوك تۈركلەر، ئوغۇز ۋە قىپچاقلارنىڭ شۇ خىل تەجرىبىلىرى بىلەن ئەمەلىيلەشتۈرۈلگەن قوبۇل قىلغان. ئەينى ۋاقىتدا ئۇيغۇر تىبابەتچىلىگى ۋە دورىگەرچىلىگىمۇ ئوزىنىڭ تەجرىبە يەكۈنلىرىنى چەتكە چىقارغان. ئۇيغۇر تىبابەتچىلىگە ئېلىمىزدىكى ھەر قايسى مىللەتلەر تىبابەتچىلىگىنىڭ (تۇبۇت «شىزاڭ» تىبابىتى، موڭغۇل تىبابىتىنىڭ) بولۇپمۇ جۇڭگو تىبابەتچىلىگىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلغان.

ئەينى ۋاقىتدا تىبەت تىبابىتى، موڭغۇل تىبابىتى، جۇڭگو تىبابەتلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا بەلگىلىك ھەسسە قوشقان①، خۇسۇسەن جۇڭگو تىبابىتىنىڭ دورىگەرلىك ئىلمىنى بېيىتىشتا ئالاھىدە توھپە قوشقان②③④.

ئېلىمىزدىكى ھەر مىللەت تىبابەتچىلىگى كېسەلگە قارشى كۈرەشنىڭ ئورتاق قانۇنىيەتلەرىنى ئۇنۇملۇك ئىگەللەش جەريانىدا، ئوز ئارا ئۆگىنىپ، ئوزئارا تەسىر كورسىتىشكەن، خۇددى باشقا ئىلىم-پەنلەرنىڭ راۋاجلىنىش قانۇنىيىتىگە ئوخشاش ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى ئىلىمىمۇ ئوزىنىڭ راۋاجلىنىش، تولۇقلىنىش جەريانىدا چەتئەللەرنىڭ جۇملىدىن ھىندىستان، ئىران، يۇنان ۋە ئەرەپ تىبابەتچىلىكلىرى بىلەن ھەر قايسى دەۋرلەردە ئوزئارا تەسىر قىلىشقان ۋە بىر بىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشكەن. مىلادىدىن ئىلگىرىكى برونزا مەدەنىيىتى ۋە «ئاتلىقلار» مەدەنىيىتى دەۋرىدىكى ئالتۇن يول، قاش نەپىسى يولى؛ مىلادىدىن كېيىنكى جىكىن (ئىپەك) يولى بويلاپ ئېلىپ بېرىلغان ئىقتىسادىي، مەدەنى ئالاقىلار، مىلادىدىن ئىلگىرىكى ۋە كېيىنكى ياۋروپا، ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ كوچۇشلىرى بۇ خىل ئوز ئارا تەسىر قىلىشنىڭ، ئىلگىرى سۈرۈشنىڭ تارىخى ئېقىمىنى ھاسىل قىلغان. چۈنكى شەرق بىلەن غەرپنىڭ قەدىمقى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى ئىقتىسادى، مەدەنى مۇناسىۋەتلىرى تارىخىدا شىنجاڭ مۇھىم ئوتكەل بولۇپ كەلگەن. كلاسسىك نەمىس پەيلاسوپى گېگىل ئوزىنىڭ «تارىخ پەلسەپىسى» ناملىق كىتابىدا: "بېللۇر تاغ تىزمىلىرى، ئالدىنقى ئاسىيا رايونلىرىنى ــ باكتىرىيە، سۇغدى، سىر دەريا ۋادىسى بىلەن چىن ئىگىزلىگىنى كېسىپ ئوتىدۇ. بۇ ئىگىزلىك قەشقەرگىچە سوزۇلغان" (218-بەت) دەپ يازسا، تارىخچى ئوسپوپ ئوزىنىڭ: «10-ئەسىرگىچە بولغان ھىندىستان تارىخى» دېگەن كىتابىدا: قەدىمقى پەنچاپتىن شىنجاڭغىچە بولغان يوللاردىن ئىپار يولى، قۇلان يولى، تارىيول، بولان يوللىرىنىڭ ئىسمىنى تىلغا ئالغان. دېمەك بۇ يوللار يالغۇز قاش تېشى يولى ۋە ئىپەك يولى بولۇپلا قالماستىن، يەنە ئىپار دورا-دەرمەك يوللىرىمۇ بولغان.

---

① «توت توملۇق تىببى قامۇس» ناملىق تىبەت يېزىقىدىكى تىببى چوڭ ئەسەردە يېزىلىپ شىنجاڭنىڭ چۇمۇ دېگەن يېرىدىن تىبەتلىكلەر تەكلىپ قىلىپ ئاپارغان دېنى ئالىم ۋە ئاقلىق تاۋىپ جان باشلى يىللاردا ياشىغان تۈرك (ئۇيغۇر) ئالىمى بولۇپ، تىبەت يېزىقىدا «تەرىك بەدەن ئولچەملىرى»، «جەسەت رەسىم نۇسخىلىرى» دېگەن 2 مەشھۇر ئىلمى ئەسەر يازغان.

② شىننۇڭ بىنساۋ، ③ شىنشۇ بىنساۋ، ④ بىنساۋ گىماڭمۇ ناملىق دورا قامۇسلىرىغا كوپلىگەن ئۇيغۇر دورىلىرى قوبۇل قىلىنغان.

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى ئۇز تەرەققىياتى جەريانىدا باشقا مىللى تىبابەتچىلىكلەر
يا كى چەتئەل تىبابەتچىلىكى بىلەن ئۇزئارا تەسىر قىلىشقان بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭ ئۇز
ئالدىغا تىببى كوزقاراشلار سىستىمىسى، كىسەللىكلەرنىڭ سەۋەبلىرى ھەم خاراكتېرى
توغرىسىدىكى تەلىماتى، دورىگەرچىلىك ئۇسۇللىرى بار. بۇلار ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ خاس
گەۋدىسىنى تەشكىل قىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى ھەممىدىن بۇرۇن قايسى بىر مەشھۇر ھوكۇما يا كى تىۋىپ
تەلىماتلىرىنىڭ گەۋدىلىنىشى بولماستىن، بەلكى خەلقنىڭ، خەلق ئارىسىدىكى نۇرغۇنلى-
غان ئەمچى، ئاتاساغۇن ۋە باخشىلار①نىڭ ئىرسىچى ۋە تىۋىپلارنىڭ سان-ساناقسىز
بىۋاستە يا كى ۋاستىلىق، موۋەپپەقىيەتلىك يا كى مۇۋەپپەقىيەتسىز تىببى تەجرىبىلىرى، دە-
رىگەرچىلىك ئىختىرالىرىنىڭ تۇپلىنىش، رەتلىنىشى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن، راۋاجلان-
غان. بۇ جەريانىدا مەشھۇر ھوكۇمالار ۋە تىۋىپلارمۇ مۇھىم توھپىلەرنى قوشقان.

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى ئادەم بەدىنى ۋە بارلىق جانلىق ھاياتنى كەڭ تەبىەتنىڭ
بىر قىسمى سۈپىتىدە چۈشىنىدۇ. ئومۇمى بەدەننىڭ بىر پۈتۈنلىگىنى ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ.
ئۇ ھاياتلىقنى تاشقى مۇھىت شارائىتى بىلەن بىر پۈتۈن قىلىپ چۈشەندۈرىدۇ. ئۇيغۇر
تىبابەتچىلىكى ئەڭ قەدىمقى شەرق ماتېرىيالىستىك تەلىماتلىرىنىڭ ساددا، بىراق ھەقىقى
كوزقاراشلىرى بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ، كەڭ تەبىەتنىڭ، باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا
ئالەمنىڭ ئاساسىنى سۇ، ئۇلاۋ (ئوت)، ھاۋا (قالىق)، تۇپراقتىن ئىبارەت 4 ئامىل (ئانا سۇر
ئەربەئە) نىڭ زىددىيىتى ۋە بىرىكىشىدىن تەشكىل تاپقان دەپ قارايدۇ. ئىنسان ھاياتى
تەبىەتتىكى توت ئامىلنىڭ بىرىكىشىدىن تەركىپ تېپىش بىلەن بىرلە، يەنە ئۇنىڭ
دائىمى بۇزۇلۇشى تەسىرى ئىچىدە بولىدۇ، دەپ چۈشەندۈرىدۇ.

بۇ قەدىمقى ئەجداتلىرىمىزنىڭ تەبىەتنى تونۇش كوزقارىشىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلار-
نىڭ تەبىەتنى بىلىشى ئەملىيەتتىن باشلانغان، ئەجداتلىرىمىز توت ئامىلدىن تولۇق بەھ-
رىمەن بولغان. قەدىمقى ئەجداتلىرىمىز كۈننىڭ ئىسسىقلىق كۈچى بولمىسا زىرائەت پىشە-
مايدىغانلىقىنى، يورۇقلۇق بولمىسا ھىچنىمە قىلغىلى بولمايدىغانلىقىنى، سۇ، ھاۋا بولمىسا
ھايات بولمايدىغانلىقىنى، تۇپراق بولمىسا ماددا يېتىلمەيدىغانلىقىنى چۈشەنگەن.
تۇت ئامىل(توت زات) تۇغرىسىدىكى قەدىمقى ماتېرىيالىستىك تەبىەت كوزقارىشى قەدىمقى تو-
رانى خەلقلەرنىڭ كوزقارىشى بولۇپ، ئۇ كېيىنچە قەرىمدا ياشىغان يونان (گىرىك) تۇپلىرى، جۈم-
لىدىن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 160 - يىللاردا تۇغۇلۇپ 377 يىللاردا ۋاپات قىلغان مەشھۇر يۇنان
دوختۇرى ھىپپوكرات (بەقرات) تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىپ، ئۇنىڭ پۈتۈن تىببى كوزقارىشىغا
ئاساس بولغان. كېيىن ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ئەرەپچىگە تەرجىمە قىلىنىپ، توت ئامىل (ئاناسۇر
ئەربەئە) تەلىماتى كېيىنكى دەۋر ئەرەپ ئۇتتۇرا ئاسىيا تىبابەتچىلىكىنىڭ ئاساسى نەزە-
رىيىسى بولۇپ قالغان. مەسىلەن: سوۋېت ئىتتىپاقى ھىدىتسىنا پەنلەر ئاكادېمىيىسى تەرە-
پىدىن نەشر قىلىنغان پ. د. پېتروۋ مۇھەررىرلىگىدە تۇزۇلگەن «مىدىتسىنا تارىخى» ناملىق

①قەدىمقى تۇركى خەلقلەر، ئالىملار، ئىلىم ئەھلىلىرىنى "باخشى" دەپ ئاتىغان. كېيىنچە
بۇ نام پېرىخۇنلارنى ئىپادىلەيدىغان ئاتالغۇغا ئايلاندى.

كىتاۋنىڭ 1 - تومىدا ھىپپوكرات ئەسلى گرىك دوختۇرىنىڭ ئوغلى بولۇپ، ياش ۋاقتىدا قارا دېڭىزنىڭ شىمالىدا ئولتۇراقلاشقان سكىفلار ئارىسىدا ياشىغانلىقى ۋە ئوزىنىڭ تىببى كوزقارىشىغا ئاساس سالغان «ھاۋا، سۇ، تۇپراق» ناملىق رىسالىسىدا سكىفلار تىبابەتچىلىكىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقىنى بايان قىلغان دەپ يېزىلغان. («ئىدېئىسىنا تارىخى» 1 - تومىنىڭ 1957 - يىل خەنزۇچە نەشرى 57 - بەت). بۇ كىتابتا كورسىتىلىشىچە پېرىكىل خانلىقى زامانىدا يونانىدا سكىف تىبابەتچىلىرى ۋە ئىرىمچىلىرى ھورمەتكە ئىگە بولغان ①. بۇ كىتابتا يەنە ھىپپوكراتنىڭ «ئەمچىلىك ئەقىللىرى» ناملىق رىسالىسىدا تولاراق سكىفلار ۋە ئاسىيا خەلقىنىڭ تىببى تەمسىللىرى توپلانغان دېيىلگەن. ھىپپوكرات توت زاتنى توت فىزىس (Fizis) دەپ ئاتىغان. توت خىلىت تۇغرىسىدىكى كوزقاراش يازما ئەدەبىياتتا ئەڭ دەسلەپ ھىپپوكرات ئەسەرلىرىدە ئۇچرىغان بولۇپ، ئۇ توت خىلىتنى توت مىزاجنى (تېمپېراھېنت — 气质) دەپ ئاتىغان②. (ئىبنى سىنانىڭ جۇملىدىن ھىپپوكراتنىڭ «توت مۇجەز» تەلىماتىنى ئۇيغۇر پاۋلۇۋ «توت تېمپېراھېنت» دەپ ئاتايدۇ. مەسىلەن: خۇن مىزاجنى سانگۋىنىك تېمپېراھېنت، سەپرا مىزاجنى خولېرىك تېمپېراھېنت، بەلغەم مىزاجنى فېلېگماتىك تېمپېراھېنت، سەۋدا مىزاجنى مىلانخۇلىك تېمپېراھېنت دەپ ئاتىغان).

سكىفلار قەدىمقى تۈركى خەلقلىرىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، گرىتسىيە تارىخچىسى ھەرىدوتۇس (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 484 - 425 - يىللار) جەنۇبىي ئالتاي، ئوتتۇرا ئاسىيادىن تاكى كاسپى دېڭىز ۋە قارا دېڭىز ياقىسىغىچە بولغان قىپچاق دەشتىدە ياشىغۇچى خەلقلەرنى بىر مەنبە دەپ ھىساپلىغان ۋە ئۇلارنى «سكىفلار» دەپ ئاتىغان. ئىرانلىقلار ئۇلارنى «ساكلار» دېيىشكەن. جۇڭگو تارىخچىسى سىماچىيەن «تارىخنامە» سىدا ساكلارنى «سەيجۇڭ» دەپ ئاتىغان. م. ئى. ژوكوۋ تەھرىرلىگىدە بېسىلغان «دۇنيا ئومۇمى تارىخى» 1 - توم 626 - بېتىدە، سوۋېت سېلىشتۇرمىسى ئاساسىدىكى ۋە ئارخېولوگىيىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى سېلىشتۇرۇش ئاساسىدىكى تەتقىقات بويىچە، ئاندرىيېۋ ۋە سارماتىنلارنىڭ بىر ئۇرۇغداش مەنبەلىگىنى مۇقىملاشتۇرۇپ، ئۇلار ساكلارنىڭ بۇۋاستە ئاتا-بوۋىلىرى ئىكەنلىگىنى كورسىتىپ ئوتتۇ، ئامېرىكا تارىخچىسى ۋىللىيام مىكگۇۋدىن ئوزىنىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيا قەدىمقى ئەللىرى تارىخى» ناملىق كىتابىدا «سارماتىن قەبىلىلىرىنىڭ بىر قىسمى بىر چاغلاردا موڭغۇل ئىگىزلىگىنىڭ غەربىي قىسمىنى ئىگەللىگەن. شۇ چاغدا قەشقەرىيەنىڭ كوپچىلىك جايلىرىنى ئىگەللىگەن خەلقنىڭ ئىرقى ۋە تىلى ئېنىق ۋە شۇبھىسىز ھالدا سارماتىنلار بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان دەپ يازغان. تۈركشۇناس ۋ. ۋ. بارتولد كونا خارىزىم خارابىلىرىنى تەتقىق قىلىپ، ئۇنىڭدا سكەت(سكىف) مەدەنىيىتى ئىزلىرى مەۋجۇتلىغىنى مۇقىملاشتۇرۇش بىلەن بىللە، ساكلارنى «شاھنامە» داستانىدا تەسۋىرلەنگەن تۇران قەھرىمانلىرى بىلەن بىر خەلق دېگەن مۇلاھىزىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

قەدىمقى گرىتسىيە تارىخچىسى ھېرىدوتۇس ئوز ئەسىرىدە سكىفلارنىڭ غەربكە سۇرۇلگەن قىسمى قارا دېڭىز شىمالىدىكى جىملىيا قەبىلىلىرىنى جەنۇبقا قوغلاپ، شۇ جايـ

①②، م. ئى. ژوكوۋ مۇھەررىرلىگىدە تۇزۇلگەن «دۇنيا ئومۇمى تارىخى» 2 - توم 2 - كىتاپ 96 ۋە 197 - بەتلىرىگە قارالسۇن.

لارنى ئىگەللىگەنلىكنى يازغان. ھېرىدوتۇس سكىنفلار قارا دېڭىز شىمالىدا، قىرىمدا ئولتۇراقلاشقان دەۋردە ياشىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار ھەققىدە تەپسىلى ۋە بىۋاستە مەلۇمات يازغان. ئۇ، سكىنفلارنىڭ خەنجەرنى «ئەكىنەك» دەپ ئاتىغانلىقىنى بايان قىلىدۇ. ئۇ يەنە مەزكور خەنجەرنىڭ ئات قوشقان ھارۋىلىرىغا، چېدىرلىرىغا ۋە ئۇلارنىڭ دىنى مەبۇدلىرىغا قەدەر زىققان. ئۇلاردىكى تەڭرى ۋە مەبۇدلارنى يونانچە تەرجىمە قىلىشتا قىينىلىپ، يونانلارغا ئوخشىمايدىغان پۈتۈنلەي باشقىچە خەلق ئىكەنلىكىنى كورسىتىپ ئوتكەن. ھېرىدوتۇس ئۇلاردا دانىلىق زىرائەتتىن باشقا پىياز، ساماق، پۇرچاق قاتارلىقلارنىڭ بارلىغىنىمۇ يازغان.

يۇقۇرقىلار توت ئامىل نەزەرىيىسى قەدىمقى تۈركى خەلقلەرنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ تەبىەت ماھىيىتى ھەققىدىكى ساددا ماتېرىيالىستىك كوزقارىشى ئىكەنلىگىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ نۇقتىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ، تەتقىق قىلىپ مۇقىملاشتۇرۇش زورۇر.

بۇ ساددا ماتېرىيالىستىك چۈشەنچىلەر بىۋاستە ئەملىيەتتىن چىنلىقنى تونۇشتىن ئىبارەتلىكىگە ئاساسلانغان بولۇپ، ئىپتىدائى دۇنيا قاراشقا، جۈملىدىن ئىپتىدائى تېبابەتچىلىك كوز قارىشىنىڭ شەكىللىنىشىگە كۈچلۈك تەسىر قىلغان.

قەدىمقى ئۇيغۇرلار ۋە تورانى خەلقلەر (جۈملىدىن سكىنفلار) ئارىسىدىكى توت ئامىل تەلىماتى باشقا خەلقلەر ۋە مەملىكەتلەرنىڭ قەدىمقى تارىخىدىمۇ ئوز ئىپادىسىنى تاپقان. ھىندىستاننىڭ مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2 - 3 - ئەسىرگە ئائىت «چارۋاقا» تەلىماتىدا ئالەم ئوت، سۇ، ھاۋا، تۇپراقتىن ئىبارەت توت زاتتىن تۇزۇلگەن ئىپتىدائى ماتېرىيالىستىك كوزقاراش بولغان. ھىندىستاننىڭ تېخىمۇ قەدىمقى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 7 - ئەسىردىكى) «ئۇپان شاد دەستۇرى» دا «ھاۋا ئالەمنىڭ مەنبەسى بولۇپ، سۇ، ئوت، نۇر، شامال، ھاۋا، ۋاقىت ئالەمنىڭ ئاساسى ماددىلىرى» دېيىلگەن، مەملىكتىمىزنىڭ ئىپتىدائى جاماەتلىرىدە تۇزۇمى ئاخىرلىشىش ۋاقتىدىكى باشلانغۇچ ماتېرىيالىستىك تەبىەت كوزقارىشى تېخىمۇ قەدىمى بولۇپ، «چى» (气) دىن ئىبارەت بوشلۇق ھەم ئېتىر (太) دىن بەش ئامىل (بەش زات)، ئالتۇن، ياغاچ، سۇ، ئوت، تۇپراق پەيدا بولغان، دەپ قارالغان. بۇ كوزقاراش مىلادىدىن 5 - 6 ئەسىر ئىلگىرى ياشىغان لاۋزى تەلىماتىدا پەلسەپىۋى سىستېمىغا ئايلانغان ۋە جۇڭگىي تېبابەتچىلىگىنىڭ نەزەرىيە ئاساسى بولۇپ قالغان.

توت ئامىل (توت زات) توغرىسىدىكى قەدىمقى ماتېرىيالىستىك تەبىەت كوزقارىشى ئاساسىدا ئۇيغۇر تېبابەتچىلىگىنىڭ «توت خىلىت» تەلىماتى مەيدانغا كەلگەن. بۇ تەلىمات ئۇچ قەۋەت مەزمۇنغا ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭ بىرىنچىسى، ئىنسان ھاياتىنىڭ ئاساسى ۋە سىرتقى تەبىي شارائىتىنى تەشكىل قىلغان توت ئامىلنىڭ توت خىل ئوخشىمىغان خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولىشىدۇر. بۇلار: ھاۋانىڭ ھول ئىسسىقلىغى، ئوتنىڭ قۇرۇق ئىسسىقلىغى، سۇنىڭ ھول سوغۇقلىغى، تۇپراقنىڭ قۇرۇق سوغاقلىغىدىن ئىبارەت. ئۇنىڭ ئىككىنچىسى، توت مىجەز - خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان توت ئامىل (توت زات) نىڭ ئىنسان بەدىنىگە تەسىر قىلىشىدىن ھاسىل بولغان توت خىلىت بولۇپ، ئۇلار قان (خۇن)، سەپرا، بەلغەم ۋە سەۋدا قاتارلىق بىر - بىرىگە ئوخشىمىغان توت خىل بەدەن سۇيۇقلىغىدىن ئىبارەت. خىلىتلار ئىنسان بەدىنىدىكى ئوزلۇكسىز داۋاملىشىدىغان ماددا ئالمىشىش (مايەتە-

هەللۇل) ئارقىلىق سەرپ قىلىنىپ، يېڭىلىنىپ ۋە دەۋرى قىلىپ ئىنسان ھاياتىنىڭ ساغلاملىق شەرتلىرىنى تەييارلايدۇ. خىلىتلارنىڭ ھەركەتچان تەڭپۇڭلىغىنىڭ بۇزۇلۇشى، كېسەللىكنىڭ، مۇھىمى ئېچكى كېسەللىكنىڭ تۈپ سەۋەبىنى پەيدا قىلىدۇ. كېسەلنى ئېنىقلاشتا خىلىتلار تەڭپۇڭلىغىنىڭ بۇزۇلۇش ئەھۋالىنى ئېنىقلاشتا — كېسەلنى داۋالاشتا خىلىتلار تەڭپۇڭلىغىنى، ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە، تەسىر كۆرسىتىشكە توغرا كېلىدۇ. ئىنسان بەدىنى تاشقى مۇھىت بىلەن ئوز ئارا بىرلىك ۋە زىددىيەت ئاساسىدا، ئېچكى خىلىتلار ئارىسىدىكى تەڭپۇڭلۇق ۋە زىددىيەت ئاساسىدا ئوزىنىڭ ھاياتلىق جەريانىنى داۋام قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۇچىنچىسى تېخىمۇ مۇھىم بولۇپ، ئۇ ھەر بىر كونكرېت ئادەمدە توت خىلىت زىددىيىتى ۋە تەڭپۇڭلىغىنىڭ ئېتىداللىق (نورماللىق) نۇقتىسى بىر خىل بولمايدۇ، دېگەن كوزقاراش ئۇستىگە قۇرۇلغان. بۇ كوزقاراش ئادەملەرنى تاشقى تېرە ئالاھىدىلىكىدىن تاكى نېرۋا ھەم روھىي خۇسۇسىيەتلىرىگىچە توت تۈرلۈك خىلىتقا تەۋە مىزاجغا ئايرىپ چۈشەندۈرىدۇ. ئۇ بەزى كىشىلەردە خۇن، بەزىلىرىدە سەپرا، يەنە بەزىلىرىدە بەلغەم، سەۋدا خىلىتى ئۇستۇنلۇككە كۆپ بولىدىغانلىغى ئاساسىدا، باشقا ئۇچ خىلىت بىلەن ئوزىگە يارىشا ئېتىداللىقتا بولىدۇ، ئىگە بولىدىغانلىغى ئاساسىدا، باشقا ئۇچ خىلىت بىلەن ئوزىگە يارىشا ئېتىداللىقتا بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. ئۇيغۇر تىبابەتچىلىگى ئوخشىمىغان خىلىتلىق مىجەزدىكى كىشىلەرنىڭ ئېتىداللىق شەرتلىرىنى ۋە ئۇنىڭ بۇزۇلۇش ھەم تۈزۈلۇش سەۋەپ نەتىجىلىرىنى ئالدىن ئىگەللەپ، كونكرېت ئادەمنى كونكرېت داۋالاش تەدبىرلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشنى تەۋسىيە قىلىدۇ. مانا بۇ ئۇزاق تارىخى ئەملىيەتتە ئۇنۇم قازانغان ۋە كوپ قېتىم ئەملىيەت تەرىپىدىن ئىسپاتلانغان داۋالاش ئۇسۇلىدۇر. ئۇيغۇر تىبابەتچىلىگى ئادەم ئورگانىزمىدىكى مادىدا ئالمىشىش جەريانىدا يالغۇز خىلىتلارنىڭ كېسەللەندۈرۈش نەزىرىيىسى (خىلىتلار پاتولوگىيىسى نەزىرىيىسى) نى ئۇستۇن ئورۇنغا قويۇش بىلەن چەكلەنمەيدۇ، ئۇ يەنە كېسەلگە بىۋاستە سەۋەپ بولىدىغان يەل («باد»)، سېسىق گاز (ئوفۇنەت) كوزگە كۆرۈنمەس جاندارلار (جاراسىملار) تۈرلۈك زەخىم - زەخمەت ۋە باشقىلارنىمۇ ئوز نۆۋىتىدە مۇھىم ئورۇنغا قويۇپ كەلگەن.

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىگىدە داۋالاش يالغۇز نوقۇل دورا ئارقىلىق داۋالاش بىلەن چەكلەنمەيدۇ. ئۇ كېسەل مۇھىتىنى ياخشىلاشنى، ئېغىر كېسەللەرنى ياتقۇزۇپ داۋالاشنى، روھى داۋالاشنى، ھاۋا يوتكەپ داۋالاش، كېسەل كىشىنىڭ قۇۋۋىتىنى ساقلاپ داۋالاش، ئوزۇق بىلەن داۋالاشنى، دورا بىلەن داۋالاشنى، جۇملىدىن دورا ئېچكۈزۈش ۋە بەدەن تېشىدىن دورا ئىشلىتىشنى، ئارشاك، ئاپتاپ نۇرى، قۇم بىلەن داۋالاش، لوڭقا قويۇش، ھۆقنە قىلىش، تېرىگە ئېلىش، يەرلىك ئىسسىق - سوغوق ئوتكۈزۈش، داغلاش، مەخسۇس پەللىلەرگە دوراچېپىش (چىمكە، قۇلاق ئارقى، تاپان، ئالقان، ئىگىلچەك)، ئۇۋۇلاپ ئىشقاپ داۋالاش، نەشتەر ئۇرۇش، قان ئېلىش، دەستكارە (ئوپېراتسىيە) قىلىش، سۇنۇق - چېقىقلارنى ئورنىغا سېلىپ تېڭىپ، مۇقىملاشتۇرۇپ داۋالاش، كېسەلگە پەرھىز بۇيرۇش ئۇسۇللىرىنى بىرلەشتۈرۈپ قوللىنىدۇ، ئۇ ھەرقاچان مۇھىتنى ياخشىلاش ۋە پۇتۇن ئورگانىزمنىڭ جىسمانى قۇۋۋىتىنى ياخشىلاشنى دورا بىلەن داۋالاشنىڭ ئالدىنقى شەرتى دەپ ھىساپلايدۇ. ئۇيغۇر تىبابەتچىلىگى ئەتراپىمىزدىكى تەبىئەت دۇنياسىدا كېسەللىكنىڭ سەۋەپلىرى قانداق مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان بولسا، ئۇنىڭغا تەسىر قىلىدىغان، قارشى تۇرىدىغان ئۇنۇملۇك شىپا مەنبەلىرىمۇ خۇددى شۇنداق مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ — دەپ تونۇيدۇ، ئۇيغۇر تىۋىپلە-

ری دورا - دەرمەكلەرنی ئۇلارنىڭ ئەسلی كېلىپ چىقىش مەنبەلىری ۋە كەيپىياتلىرىغا قاراپ تۇرۇپ توت خىل تەبىەتكە ئايرىيدۇ. ئۇلارنی ئىسسىقلىق، سوغاقلىق، قۇرغاقلىق، هوللۇك تەبىەتلىری بويىچە كېسەل كىشىلەردىكی مىجەز بۇزۇلۇشلىرىغا قارىمۇ - قارشی ۋاستە سۇپىتىدە قوللىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىگی هەرقايسی تارىخی دەۋرلەردىكی ئوخشىمىغان ئىجتىمائی شارائىتتا خەلقنىڭ ساقلىغىنی ساقلاش، كېسەللىنىڭ ئالدىنی ئېلىش، كېسەللەرنی داۋالاش جەهەتتە بىر يۇرۇش تىببی بىلىم سىستېمىسی سۇپىتىدە ئۇزاق تارىخنی بېسىپ ئوتتی.

ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشی، پەن - مەدەنىيەتتىكی مۇهىم ئىختىرا ۋە كەشپىياتلار ئۇيغۇر تىبابەتچىلىگىگە هەل قىلغۇچ تەسىر كۆرسەتمىلا قالماي، قەدىمقی ۋە ئوتتۇرا ئەسرلەردىكی دىنی ۋە پەلسەپىلىك كۆزقاراشلارنىڭ تەسىرىمۇ خېلی زور بولدی. شۇنداق بولىشىغا قارىماي، ئۇيغۇر تىبابەتچىلىگی ئىلمی، تەبىی تونۇشنىڭ بىر تارمىغی، ئىشلەپچىقىرىش كۈچی هىساپلانغان تەبىی پەننىڭ بىر تارمىغی سۇپىتىدە، مۇهىم ماددی ۋە مەنىۋی ئىشلەپچىقىرىش كۈچی بولغان ئادەمنىڭ سالامەتلىك شەرتلىرىنی تەتقىق قىلىدىغان تېپ ئىلمىنىڭ بىر قىسمی سۇپىتىدە ساختىلىق، يامانلىق، خۇراپاتلىقلار بىلەن ئۇزاق مۇددەت كۈرەش قىلىپ كەلگەن بىر پەندىن ئىبارەتتۇر. ئۇنی سېھرىگەرلىك، پىرخونلۇق قاتارلىق قالاق، خۇراپی ساختىپەزلىكلەر بىلەن بىر قاتاردا قويۇش پۇتۇنلەي خاتا.

3

ئىنسانلار پەيدا بولۇش بىلەنلا ئىپتىدائی تىبابەت بىخلىری بارلىققا كېلىدىغانلىغی بارلىق ئالىملار بىردەك ئېتىراپ قىلغان كۆزقاراشتۇر، جۇملىدىن روسىيە فىزىولوگی ئىۋان پاۋلوۋ "ئىنسانىيەت پەيدا بولغاندىلا مىدىتسىنالىق پائالىيەت باشلانغان. مىدىتسىنا تارىخنی ئىنسانىيەتنىڭ يازما خاتىرىلەر يېزىشقا باشلىغان ۋاقىتتىن هىساپلاش خاتا تونۇشتۇر" دەپ مەزكور كۆزقاراشنى تېخىمۇ گەۋدىلەندۈرۈپ ئېيتقان.① بۇيۇك ئۇيغۇر ئالىمی مەخمۇت قەشقىری بۇنىڭدىن مىڭ يىل ئىلگىری يازغان «دىۋانی لۇغاتىتتۈرك» ناملىق مەشهۇر كىتابىدا ئۇزىدىن نەچچە ئەسىر ئىلگىرىكی خەلق قوشاقلىرىنىڭ كوپلىگەن نەمۇنىلىرىنی كۆرسىتىپ ئوتكەن ئىدی. ئۇلارنىڭ بىری مۇنداق:

ئەرزی ئۇزا ئەرەنلەر　　ئەردەم بەرگی بىلىك تاغ
ئەجدی ئەكوش ئاكوتلار　　كۆكلۈم بۇلار ئاڭا ساغ

ئۇنىڭ مەناسی: ئوتكەن قەدىمقی (ئۇزا) زامانلاردا بىلىم تېخىغا چىققان پەزىلەتلىك كىشىلەر بولغان ئىدی. ئۇلارنی ئەسلەش كۆڭۈلگە ساقلىق ئارام بېغىشلايدۇ، دىگەنلىكتۇر. بۇ تىبابەتچىلىكنىڭ يىراق ئوتمۇشىغىمۇ تەئەللۇق بولۇپ، تىببی بىلىمنىڭ شۇ دەۋرلەردىكی ئەڭ يۇقۇری پەللىسىگە چىققان ئالىملارمۇ بولغان.

① ئى. پاۋلوۋ «تاللانغان ئەسەرلەر» 246 - بەت.

ئەڭ قەدىمقى تىببى پائالىيەت بۇنىڭدىن 40 - 50 مىڭ يىللار ئىلگىرىكى ئىڭ كونا تاش قورال دەۋرىدە پەيدا بولغان. دەسلەپتە تىببى قوغدىنىش ۋە داۋا ئىزلەش پائالىيەتلىرى ئوچىلىق جەريانىدا، بولۇپمۇ قەبىلىلەر ئۇرۇشلىرىدا ھەممە كىشىنىڭ پائالىيىتى بولۇشى مۇمكىن. ھەرقايسى مەملىكەتلەردە يەر ئاستىدىن قېزىپ ئېلىنغان تارىخى يادىكارلىقلاردا ئەڭ قەدىمقى زامانىدىكى خەلقلەرنىڭ ھاياتىنى ئېپادىلەپ بېرىدىغان رەسىملەر، بۇيۇملاردا شۇنداق تەسۋىرلەر ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: قىرىم يېرىم ئارىلىدىكى كېرچى شەھرى يېنىدىكى قۇلئاب قەلئەسى قەبرىستانىدىن تېپىلغان ئىنچىكە سىزىلغان سىكىلار ھاياتىنى ئەكس ئېتىدىغان سۇرەتتە سۇنۇق تېگىۋاتقان چىش تارتىۋاتقان، كىشىلەرنىڭ سۇرەتلىرى سىزىلغان. بۇنداق سۇرەتتىلىك قىزىلمىلار ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدىنمۇ تېپىلغان. دۇڭخۇاڭ موگاۋ 296 - نومۇرلۇق غار ئىچىدە تۇركچە كىيىم كىيگەن، قاڭشا بۇرۇن، ئورا كوز تىۋىپ كېسەلنى ياتقۇزۇپ قوساقنى مۇجۇپ تەكشۇرۇۋاتقان رەسىمى ۋە توگىگە مۇڭگۇز ئەيچىدە دورا ئىچكۈزۈپ داۋالاۋاتقان رەسىملىرى بار①. بۇ 4 - 5 - ئەسىردىكى شىمالىي جۇڭ سۇلالىسى ۋاقتىدا غەربىي دىيار (شىنجاڭ)نىڭ تىببىي دوربىگەرلىك مەدىنى مىراسلىرىدىن ئىبارەت.

ئىپتىدائى تىببىي پائالىيەت يالغۇز دورا-گىيالار، تۇز ۋە ئارشاڭ سۇلىرىدىن پايدىلىنىش، زىيانلىق ھاشاراتلاردىن ساقلىنىش ئۇچۇن بەدەنگە ياكى پاقالچەككە سېغىز لاي سۇركىۋېلىش، يۇزىگە قېتىق سۇركەش، مايلاش، قاقلاش، كويدۇرۇش، قان چىكىش (قان ئېلىش)، ئىلمە (ياكى نوخۇلا)لارنى قىرقىش، قۇمغا كومۇش، سوگەت يوپۇرماقلىرىنى سوغاق سۇغا چىلاپ بەدەنگە تېڭىش، كىپەكنى قازاندا قورۇپ ئىسسىق ئوتكۇزۇش، گىيا سۇيىگە چۇشۇش، ھايۋان تېرىسىگە ئېلىش، ئوپكە تېڭىش، ئۇچۇغداش، قۇشتۇرۇش، تۇتۇش، مۇجۇش، ئىشقىلاش، تېڭىقچىلىق، ئاددى ئوپېراتسىيە، كېسەل تارقالغاندا ساماقنى بويۇنغا ئېسىۋېلىش، تۇزلۇقلارغا ساماق سېلىپ قويۇش، گىيالار بىلەن ئىسرىق سېلىش ۋە ئولگەنلەرنى مومىياغا ئېلىش قاتارلىق ماددى داۋالاش ۋاسىتىلىرىنى قوللىنىش بىلەنلا قالماستىن، يەنە روھىيەتچىلىك ۋاستىلىرىنى، تۇرلۇك ئىرىملارنى ئوز ئىچىگە ئالاتتى. چۇنكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئىنتايىن تۆۋەنلىگى، تەبىەتنى تونۇش ۋە ئۇنىڭ بىلەن كۈرەش قىلىشتىكى ئاجىزلىق ئىپتىدائى جامائە كىشىلىرىنىڭ ئانىمىزملىق (ھەرقانداق شەيئىنىڭ ئوزىگە خاس روھى ‹جېنى› بولىدۇ، دەيدىغان خۇراپى كوزقاراش) ۋە ئىلاھلۇزىيىلىك دۇنياقارىشىنى شەكىللەندۇرگەن. ئۇلار تەبىەتنىڭ ھەلۇم بىر قىسمىنى پۇتكۇل تەبىەتتىن ئۇستۇن قويۇشقا، بوران، گۇلدۇرماما، چاقماق، كۇن، ئاي تۇتۇلۇشى، چول ھادىسىلىرى، يۇقۇملۇق تارقىلىشچان كېسەللىكلەر ۋە باشقا ئاپەتلىك ھادىسىلەرنى سىرلىقلاشتۇرۇپ، ئىلاھىلاشتۇرۇپ ئۇلاردىن تىلىنىشكە، ئۇلارنى مەدھىيىلەش، ئۇلارغا بېغىشلانغان سېغىنىش مۇراسىملىرى ئوتكۇزۇشكە كىرىشكەن. شۇنى كورسىتىپ ئوتۇش كېرەككى، ئەڭ ئىپتىدائى تىببى پائالىيەتلەر بىر تەرەپتىن بىۋاستە ماددى داۋالاش (ئەم قىلىش)تىن ئايرىلمىسا، يەنە بىر تەرەپتىن روھىيەتچىلىك

① ئۇيغۇر تىبابەت قىسقىچە تارىخي ماتېرىياللار توپلىمى خەنزۇچە (بېرىنچى) 1982·10 (شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق سەھىيە نازارىتى ئۇيغۇر تىبابىتى تەتقىقات ئىشخانىسى تۇزگەن)

ئامىللىرىنى سىرلىقلاشتۇرۇۋېتىش (ئىرىم قىلىش) بىلەن بىللە ئېلىپ بېرىلغان. ھازىر خەلقنىڭ جانلىق تىلىدا ساقلىنىپ قالغان "ئەم - ئىرىم" قىلىش سوزى شۇ خىل چۈشەنچىنىڭ قالدۇغىدىن ئىبارەت بولسا كېرەك.

ئىپتىدائى جامائىنىڭ بۈزۈلۈشى، سىنىپى تەبىقىلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئەگىشىپ كوپ خىل مۇرەككەپ مەجۇدلار سېستىمىسىمۇ مەيدانغا كېلىدۇ. باش تەڭرى، ھامى تەڭرى، ھامى تەڭرىلەر، تەڭرى مۇئەككەللىرى، پىنھان (كورۇنمەس) ئەۋلىيالار، ئىزگۈ (ياخشىلىق) ۋە قاباھەت دېۋىلىرى قاتارلىق ئىلاھى دەرىجىلەر پەيدا بولىدۇ. ئاھالە ئىچىدىن ئايرىم رەمچى، مۇنەججىملەر، نەزىر - چىراق باشقۇرغۇچىلار، ئەم - ئىرىمچىلەر، سېھرىگەرلەر، باخشىلار ئايرىلىپ چىقتى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەڭ قەدىمقى ئاساسلىق دىنى ئېتىقادى ھېساپلانغان شامان دىنى ۋە شامان باخشىلىرى ئەنە شۇنداق كەسپى ئەم - ئىرىمچىلىقنىڭ نامايەندىسى سۈپىتىدە مەيدانغا كەلگەن ئىدى. شامان دىنى ئۇيغۇرلار ۋە پۈتكۈل تۈركى خەلقلەر تارىخىدا كەڭ تارقالغان، ئۇزۇن ساقلانغان ئىپتىدائىدىن، ئالا - ئىدىن ئاتىتامۇلك جۇۋەينىنىڭ «تارىخى جاھان گۈشى» ناملىق كىتاۋىغا ئاساسلانغاندا "شامان" سوزى "قامان" سوزىنىڭ ئوزگەرگەن ئىستىمالى بولۇپ، شامان دىندا دىنى راھىبنى "قام" ياكى "باخشى" دەيدۇ. تاڭنۇ ئۇلا تېغىنىڭ شىمالىدىكى ئورالتايدا باخشىنى "قام" دەپ ئاتىسا، سىبىرىيىلىكلەر "شامان" دەپ ئاتاشقان. ئۇيغۇرلار ئاتەش - پەرەسلىك (زەردەشت — زاراتوسترا)نى، بۇددا دىنى، مانى دىنلىرىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىنمۇ شامان ئەم - ئىرىم قائىدىلىرى ئوزىنىڭ تەسىرىنى يوقاتمىدى، بەلكى ئەينى زاماندىكى دىنى قائىدىلەرگە يانداشىپ داۋاملىق ساقلاندى. ئىسلامىيەت دەستۇرلىرىدا كورسۇتۇلمىگەن، ھەتتا ئۇنىڭغا زىت بولغان نۇرغۇن ئېتىقات ۋە ئەم - ئىرىم قائىدىلىرىنىڭ خەلق ئىچىدە ھازىرغىچە مەۋجۇت بولۇپ ئوز تەسىرىنى يوقاتمىغانلىغىنى كورسىتىپ ئوتۇش مۇمكىن. مەسىلەن: كېسەللەرنىڭ بېشىغا چاپاندەك بىر نەرسە يېپىپ زاۋال ۋاقتىدا ئوت ئايلاندۇرۇش (ئوتلاپ قېقىش)، كېسەك ياكى نان يارمىسىغا دەم سېلىپ كۆچۈرۈشلەر ئاغرىقنىڭ بېشىغا قويۇلغان نانغا ئوت يېقىلغان نوكچا، بۇلۇڭلارغا نوكچا يېقىش شامان دىنى ئىرىملىرىنىڭ بىر قىسىم قالدۇقلىرىدىن ئىبارەت.

شامان دىنى تەبىەتنى ئىلاھىلاشتۇرۇش بىلەن بىللە، ئادەمنى، خۇسۇسەن ئولگەن ئادەمنىڭ روھىنى ئىلاھىلاشتۇرۇش بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. شامان قائىدىلىرى بىر تەرەپتىن، ئولگەن ئەجداتلارنىڭ ئەرۋايى قايتا كېلىدۇ، ئۇلارنىڭ ئەرۋايىنى سەرسان (ماكانسىز) قىلىپ خارلىماسلىق ئۇچۇن، ئۇلارنىڭ ئىسمىنى ئوز ئەۋلاتلىرى (نەۋرە - چەۋرىلىرى)گە قويۇپ، ئۇلارنىڭ ئەرۋايىنى چىللاش لازىم دەپ قارايدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئالەم سان - ساناقسىز ئادەم ۋە ھايۋان ئەرۋاھلىرى بىلەن تولغان. ئۇلار ئىزگۈ (ياخشى) ۋە قەبىھ (يامان) ئىككى خىلغا بولىنىدۇ. يامان ئەرۋاھلار جىن - ئالۋاستىلار بولۇپ، ئىنسانىيەتنىڭ دۇشمىنى، كېسەللىك ۋە بەختسىزلىكلەرنىڭ مەنبەلىرى دەپ قارايدۇ. مۇشۇ تۇپ قاراشقا ئاساسلانغان شامان ئەم - ئىرىمچىلىگى، تىبابەتچىلىگى تەبىەتكە قارشى كۈرەش قىلىشقا، جۇملىدىن جىن - ئالۋاستىلارغا قارشى كۈرەش قىلىشقا باغلىنىپ، بىراق بۇ كۈرەشنى يەنىلا دىنى خۇراپى ئۇسۇلدا ھامى ئىلاھلار ۋە ئىزگۈلۈك ئەرۋاھلىرىنى تەسىرلەندۇرۇپ، ئۇلارنى چىللاپ، ئۇلارنىڭ ياردىمىدە يامان جىن - ئالۋاستىلارنى مەغلۇپ

قىلىشقا يولىنىپ ئېلىپ بارماقچى بولىدۇ. مەسىلەن: جىن - ئالۋاستىلارنى ئەپسۇن ئوقۇپ چولىغىرگە قوغلاش، بىر نەرسىگە بەندە قىلىش، كومزەككە سولاپ سۇغا غەرق قىلىش ياكى كومۇپ تاشلاش، نەرسىگە ياكى ھايۋانغا كۆچۈرۈش، كېسەل كىشى ئۈستىدە قويۇپ كويدۇرۇش، ئوتلاپ قېچىش "كويدۇرۇۋېتىش"، مۇداپىە تۈمارلىرى پۈتۈپ بويۇنغا ئېسىپ قويۇشقا ئوخشاش ۋاستىلار ئارقىلىق ئۇلارنى يوقاتماقچى بولىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيادا ۋۇجۇدتا كەلگەن ۋە قەدىمقى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئارىسىدا كەڭ تارقالغان ئاتەشپەرەسلىك — («زەردەشت» «زاراتوسترا») دىنى توت ئامىل (توت زات) تىنابەتچىلىگى ۋە شامان ئېم - ئىرەم قائىدىلىرىنى سىڭىپ چىقارمىدى، شامان دىنى يىراق مەركىزىي ئاسىيا رايونىدا — بايقال ساھىلى ۋە موڭغۇل دالالىرىدا تاكى 763 - يىلى تەڭرى قاغان بوكەخان مانى دىنىنى قوبۇل قىلغىنىغىچە (ئاھالە ئىچىدە ئۇنىڭدىنمۇ كېيىن) داۋاملىق ساقلاندى. شامان دىنى بۇ رايونلاردا قۇبلايخان دەۋرىدىمۇ كۈچلۈك تەسىرگە ئىگە بولغانلىغىنى ماركا پولو كوپ قېتىم قەيت قىلغان ئىدى.

زاراتوسترا① ئىجات قىلغان ئاتەشپەرەسلىك دىنى ئالەمنى يورۇقلۇق ۋە قاراڭغۇلۇق، ياخشىلىق ۋە يامانلىق، پاكلىق ۋە ناپاكلىقتىن ئىبارەت ئىككى سۇپەتتىنكى كۈرىشى بىلەن تولغان، ئىنسان بولسا بۇ ئىككى سۇپەتتىنكى تالىشىدىغان نىشانى. ئالەمنىڭ راۋاجلىنىشى يورۇقلۇقنىڭ قاراڭغۇلۇق ئۈستىدىن، ياخشىلىقنىڭ يامانلىق ئۈستىدىن، پاكلىقنىڭ ناپاكلىق ئۈستىدىن غەلبە قىلىشىغا باغلىق دەپ ئىزاھلايدۇ.

زەردەشت دىنىنىڭ دىنى كىتابى «ئاۋىستا» نىڭ 21 - بابىدا توت ئامىل (توت زات)نى پاكلىق ئۇنسۇرى، ھاياتلىق ئۇنسۇرى دەپ تەرىپلەپ ئۇنى پاسكىنىلاشتۇرماسلىق تەلەپ قىلىنىدۇ② . ئۇنىڭدا ئوت - قۇياش ئەرەن (مۇسپى) تەڭرى، يەر - سۇ چىشى (مەنپى) تەڭرى سۇپىتىدە تەسۋىرلىنىدۇ. «ئاۋىستا» نىڭ 3 - قىسمى بولغان «ياشتا» دەستۇرىدا دۇئايى بەنت، ئەپسۇن ئوقۇش، تىل تۈمار پۈتۈپ ئېسىش قاتارلىق كونا ئىرىم - قائىدىلىرى تىلغا ئېلىنىدۇ. روھى كېسەللەرنى جىن تېگىش، قەست تېگىش، كوز تېگىش③ دېگەن سوزلەر بىلەن تەرىپلەپ دۇئا ئوقۇپ ساقايتىش تەۋسىيە قىلىنغان.

زەردەشت دىنى تۈركى خەلقلەر ئارىسىدا مۇددەت داۋاملاشقان بولۇپ، تۈركى خەلقلەرنىڭ ئاتاغلىق پادىشالىرىدىن بىرى بولغان ئەفراسىياپ④ ئاتەشپەرەسلىك دىنىنى

---

① زاراتوستىرانى ياكسۇن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 5 - 6- ئەسىرلەردە ياشىغان دىسە، بارتولومى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 9 - ئەسىرلەردە ياشىغان دەپ پەرەز قىلىدۇ.

② ئەخمەت ئىمىن (ناجۇڭ) تەرجىمە قىلغان «ئەرەپ مەدەنىيىتىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرى» 103 - بەتكە قارالسۇن.

③ كوز تېگىش.

④ مەشھۇر ئىران شائىرى ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى ئۇزۇنلۇق «شاھنامە» ناملىق 60 مىڭ بەيىتلىك چوڭ داستانىدا ئىرانلىق 5 - 6 ئەسىردىن ئىلگىرى ئوتكەن پادىشالىرى سىيا ۋە ئۇنىڭ ئوغلى كەيخىسراۋ بىلەن ئۇزاق ۋاقىت جەڭ قىلغان ئالىپ ئەرتوڭانى ئەفراسىياپ دەپ ئاتاپ تورانىيلارنىڭ پادىشاسى سۈپىتىدە تەسۋىرلەيدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك»دە ۋە مەخمۇت قەشقىرى «دىۋانى لۇغات تۈرك»دىمۇ ئالىپ ئەرتوڭا ھەققىدە نۇرغۇن خەلىق قوشاقلىرىنى بايان قىلغان. فىردەۋسىنىڭ بۇ ئەسىرى ۋە «كەلىلە ۋە دەمنە» كىتابى 18 - ئەسىر (ھىجرىيە 1164 - يىللاردا) يەكەنلىك ئالىم موللا خامۇش ئاخۇنۇم تەرىپىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغان بولۇپ، بۇ نۇسخىلار ھازىرمۇ مەۋجۇت.

رەت قىلىپ، تۆنجى بۇددا دىنىنى ھىمايە قىلغاندىن كېيىن①، بۇددا دىنى تۈركى خەلقلەر جۈملىدىن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تەدرىجى تارقىلىدۇ. بۇ بوكەخان مانى دىنىنى، سۇتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشتىن ئىلگىرىكى مۇھىم بىر ھادىسە.

بۇددا دىنىنى ھىندىستانىنىڭ قەدىمقى براخمان دىنى بىلەن ئارىيانلارنىڭ ھىندىستانغا كۆپلەپ كۆچۈپ ئوزلىشىشى ئاساسىدا كېلىپ چىققان دىن بولۇپ، ئاۋال شىنجاڭدا تارقالغاندىن كېيىن، ئىچكى ئولكىلەرگە شىنجاڭ ئارقىلىق كىرگەن. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ مىڭدى پادىشاسى مىلادىنىڭ 67 - يىلى بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلغان②.

بۇددا دىنى شىنجاڭدا كۆچلۈك يىلتىز تارتقان بولۇپ، ئۇنىڭ مەدىنىيەتكە، جۈملىدىن تىبابەتچىلىككە بولغان تەسىرى زور. بۇددا مەدىنىيىتى تەسىرى ئاستىدا قەدىمقى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىگىگە ھىندىستان تىبابەتچىلىگى مۇئەييەن تەسىر كۆرسەتكەن. يەنە 5 - 7- ئەسىرلەر- دە تۇبۇت تىبابەتچىلىگى (زاڭىيى) ئىچكى ئولكىلەر بىلەن، جۈملىدىن شىنجاڭ تىبابەتچىلىگى بىلەن ئوزئارا تەسىر قىلىشقان.

8 - 10 - ئەسىرلەردە مانى دىنى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەڭ تارقالغاندىن كېيىنمۇ بۇددا دىنى ئوزىنىڭ مەھەللى تەسىرىنى يوقاتقىنى يوق. قارا بالغاسۇندا شامان دىنى بىلەن مانى دىنى، ئىدىقۇتتا مانى دىنى بىلەن بۇددا دىنى، كۆچار، قەشقەر، خوتەنلەردە بۇددا دىنى بىلەن شامان ئېتىقادلىرى ساقلىنىدۇ.

تۈركى خەلقلەر جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقى ئېتىقات قىلىپ ئوتكەن يۇقۇرىدىكى ھەر- قايسى دىنلارنىڭ ئوزئالدىغا ئايرىم تەلىماتلىرى بولسىمۇ، لېكىن كېسەللىكلەرنى چۈشەد- دۇرۇش ۋە ئۇلارغا قارشى تۇرۇش جەھەتتە قوللىنىدىغان تەدبىرلىرى شامان دىنىنىڭ چارىلىرى بىلەن ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدۇ. بۇ خىل ئىرىملەر تىبابەتچىلىككە تەسىر كور- سەتمەي قالمىغان. ئەمما ھەقىقى تۈپىلەر ھەرقاچان باخشىلار، دۇئاخان، پېرىخۇنلارنىڭ ئىرىملىرىگە ئوزلىرىنىڭ دورا - دەرمەك، قول ئەمىلىيەتلىرى بىلەن داۋالىنىشنى قارشى قويۇپ كەلگەن.

شۇڭا كەسكىن ئېيتىش مۇمكىنكى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى كېسەلگە قارشى كۈرەشنى يالغۇز يۇقۇرىدا سوزلەنگەن خۇراپاتلارغا يولىنىپلا ئېلىپ بارماي، بەلكى ئاساسلىغى دورا - دەرمەككە ۋە قول ئەمىلىيەتلىرىگە، ئەمىلىي تەجرىبىلەرگە يولىنىپ ئېلىپ بارغان. ئېلىمىزنىڭ ئەڭ قەدىمقى تىبابەتچىلىك ئەسىرى بولغان «خۇاڭدى نېيجىن سۇۋېن»

---

① ياپون تارىخچىسى يۇيشى لياۋدىنىڭ «غەربىي دىيارىدىكى بۇددا دىنى» دىگەن ئەسىرىگە قارالسۇن.

② مىڭدى پادىشا بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن تاكى تاڭ دەۋرىگىچە بولغان بىرقانچە ئەسىر ئىچىدە بۇددا دىنى دەستۇرلىرى شىنجاڭ، بۇخارادا تەرجىمە قىلغان نۇسخىلىرىنى ئاساس قىلغان. بولۇپمۇ لۇپگۇڭ مىلادى 382 - يىلى ئەسىر سۇپىتىدە پايتەختكە ئەۋەتكەن كۇچارلىق مەشھۇر بۇددا ئالىمى قۇمرا چاۋانىڭ تەرجىمە نۇسخىسىنى ئاساس قىلاتتى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تۇرك، ئەنەتكەك (سانسىكرىت) ۋە خەنزۇ تىللىرىنىڭ ماھىرى قەشقەرلىك تىلشۇناس فى خۇيلىڭ 20 يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ يازغان 100 جىلدلىق «مۇقەددەس كىتابلارنىڭ تىرانسكرىپسىيىلىك مەنىلىرى» ناملىق ئۇچ تىللىق كىتابى ئاساسىدا بۇددا ئەسەرلىرىنىڭ تەرجىمىچىلىكى قېلىپلاشتۇرۇلغان («شىنجاڭ قىسقىچە تارىخى» 1 - قىسىم)

(خۇاڭدى پادىشا نامىغا يېزىلغان ئىچكى كېسەللىكلەر دەستۇرى) ناملىق كىتابنىڭ "باشـ
قىلارنىڭ شەپالىق نۇسخا ۋە داۋالاش ئۇسۇللىرى ھەققىدە» دېگەن بابىدا غەربىي دىيار
(شىنجاڭ) نىڭ كىلىماتى، تەبىئى شارائىتلىرىنى تەپسىلى سوزلىگەندىن كېيىن ... ئۇ يەردە
ياشايدىغان خەلقلەردە كېسەل ئىچىدىن ئاپىرىدە بولىدۇ، داۋالاشتا زەھەرلىك دورىلارنى
قوللىنىدۇ. شۇڭا زەھەرلىك دورىلار غەربىي دىياردىن كېلىدۇ، دەپ ئېنىق بايان قىلىنغان.
بۇ كىتاپ بۇنىڭدىن 2500 يىلچە بۇرۇنقى چىن، خەن، جەنگو دەۋرىدىن بۇرۇنقى بىرقانچە
ئەسىر ئىچىدە كوپلىگەن جۇڭگو تۈپلىرى قايتا-قايتا تولۇقلاپ تۈزۈپ چىققان ئەسەر-
دىن ئىبارەت. "دىمەك بۇنىڭدىن تەخمىنەن 3 مىڭ يىل بۇرۇن غەربىي دىيار (شىنجاڭ)
خەلقى زەھەرلىك دورىلارنى داۋالاشتا ئىشلىتەلەيدىغان ۋە ئىچكىرىگە زەھەرلىك ۋە كۈچـ
لۈك تەسىر قىلىدىغان دورىلارنى كىرگۈزەلەيدىغان دەرىجىدىكى نىسبەتەن تەرەققى قىلغان
تىبابەتچىلىك، دورىگەرچىلىككە ئىگە بولمىسا، مەزكور كىلاسسىك ئەسەرگە غەربىي دىيارنىڭ
دورا ئىشلىتىش ئۇسۇللىرى مۇنداق روشەن قەيت قىلىنمىغان بولاتتى. مىلادىدىن نەچچە
ئەسىر بۇرۇن يېزىلغان «ئەۋلىيا دىخان دورا گىيالىرى» دېگەن كىتابتا غەربىي دىيار
(شىنجاڭ) نىڭ خېلى كوپ دورىلىرى ھەققىدە تەپسىلى مەلۇمات يېزىلغان. مىلادى
659-يىلى تاڭ ئوردىسى ئېلان قىلغان «يېڭى تۈزۈلگەن دورا-گىيالار كىتاۋى» غا
غەربى دىيار—(شىنجاڭ) دىن كېلىدىغان 114 خىل دورا قوبۇل قىلىپ كىرگۈزۈلگەن.

شۇنىڭدەك بۇنىڭدىن 1200 يىل بۇرۇن يېزىلىپ، ھازىر گېرمانىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىدە
ساقلىنىۋاتقان قېدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان «ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك ماتېرىياللىرى» (تۇر-
پان تېكىستلىرى) دە ئىچكى، تاشقى، كوز، تېرە كېسەللىكلىرىنى داۋالاشنىڭ دورا ۋە
چارىلىرى تەپسىلى سوزلەنگەن. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ھىلىمۇ ئوز قىممىتىگە ئىگە.

بۇنىڭدىن بىر مىڭ يىل بۇرۇن يېزىلغان «دىۋان لۇغەت تۈركى» دە ئانوم (ماخاۋ)،
چەكەك (چېچەك)، كەزىك (كېزىك)، ئەنۇچ (كوزگە پەردە چۈشۈش)، ئاتفاق (ئاشقازان
يالالۇغى)، تالاغۇ (قانتولغاق)، تۇماغۇ (زۇكام)، بالىخ (جاراھەتلىنىش)، سەئىل (داغ چۈ-
شۈش) قاتارلىق كېسەللىك نامىلىرى، ئالۇچىن (ئالۇچە)، ئۇزاغۇن، ئىگىر، ئاڭدۇز (داسەن)،
كەكرە، تالقا (غورا ئۇزۇم)، بىبىلى (پىلپىل)، شوغلۇ (شوخلەك ئىت ئۇزۇمى)، ساريخ تۇرما
سەۋزە)، چىندان (سەندەل)، مەندار (ماڭدار)، بىتىرىك (پىستە)، باتمۇل (ئۇزۇن مۇچ)، كوكنار
قاتارلىق دورا گىيالىرى؛ ئىبرۇك (قېتىقتا ياسالغان سۇركە)، ئوتروم (سۇركە)، بوخسۇم
(بودا) قاتارلىق پىششىقلانغان دورىلار، سۇزۇندە سۇ (تىندۇرۇلغان سۇ)، بەلىك (جاراھەت
ئەسۋابى)، ئارقا جوق (ئېغىزغا دورا قۇيىدىغان قوشۇق) قاتارلىق تىببىي ئۇسكۇنىلەر تىلغا
ئېلىنغان. شۇنىڭدەك مەخمۇت قەشقىرى قەدىمقى تۈركى خەلقلەر ئارىسىدىكى "ئىگىر بولسا
ئەر ئولمەس، ئاڭدۇز بولسا ئات ئولمەس" دېگەن خەلق ماقالىنى كورسىتىدۇ. دىمەك
مىڭلىغان يىلدىن بۇرۇن تۈركى خەلقلەر ئىگىرنىڭ شەپالىق ئەھمىيىتىگە شۇ قەدەر يۇ-
قۇرى باھا بېرەلىگەن.

كېيىنكى ھەرقايسى دەۋرلەردە يېتىشىپ چىققان ئاتاقلىق تۈپىلاردىن تارتىپ ھازىر-
غىچە داۋالاش ئىشى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان بارلىق ئۇيغۇر تۈپىلىرى پۈتۈنلەي دورا-
دەرمەك، قول ئەملىيەتلىرى (ئىچى-تېشىدىن دورا ئىشلىتىش)، دەستكارە، نەشتەر سىلىش،
قان ئېلىش، قان چىكىپ ياكى چەكمەي لوڭقا قويۇش، تۇتۇش، ئۇۋۇلاش، سۇنۇق، چىقىقنى

ئورنىغا سېلىپ مۇقىملاشتۇرۇپ تېڭىش، ئىسسىق-سوغاق ئوتكۈزۈپ داۋالاش، قۇرۇق ئارشاق، هول ئارشاق، سۇ، قۇم، كۈن نۇرى قاتارلىق تەبىئى ئامىللاردىن پايدىلىنىپ داۋالاشنى ئاساس قىلىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنى خۇراپى، باخشىلىق، ساختىپەز، ئالدامچى تۈزۈپچىلىك بىلەن هەرگىز بىردەك ئورۇنغا قويغىلى بولمايدۇ. بەلكى ئۇ ئۇيغۇر خەلقى ۋە باشقا قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ كۆپمىڭ تەرەققى قىلىشىدا ئاساسىي رول ئوينىغان تېبابەتچىلىك ئىلمى بولۇپ جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مەنىۋى بايلىغىنىڭ بىر تەركىبى قىسمىدۇر.

دۇنيادا باشقا ئەلنىڭ پەننىي بىلىملىرىنى قوبۇل قىلمىغان، ساپ پەن بولمىغىنىدەك، تېبابەتچىلىك ئىلمىمۇ مەيلى قايسى ئەل، قايسى ماكاندا بولسۇن هامان بىر-بىرىدىن ئۆگىنىش، بىر-بىرىگە تەسىر كۆرسىتىش ئارقىسىدا راۋاجلانغان. ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىمۇ يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان هەرقايسى مەملىكەت تېبابەتچىلىكلىرىنىڭ يېڭىلىقلىرىنى قوبۇل قىلىپ جۇملىدىن جۇڭيى تېبابەتچىلىگىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىپ مەزمۇنىنى بېيىتتىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا ئۇ، ئۇزۇنىڭ دورا-دەرمەكلىرى، باشقا يېڭىلىقلىرى ئارقىلىق جۇڭيى تېبابەتچىلىگىنىڭ مەزمۇنىنى بېيىتىپ، ئۇنىڭ تەرەققى قىلىشىغا چوڭ هەسسە قوشقان.

غەربىي دىيار (شىنجاڭ) بىلەن ئىچكى ئولكىلەرنىڭ سودا-سېتىق ئالاقىلىرى، دورا-دەرمەك سودىلىرى خېلى ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولۇپ، جاڭ چيەنمىڭ غەربىي دىيارغا قىلغان سەپىرىدىن كېيىن بۇ خىل ئالاقە تېخىمۇ قويۇقلىشىدۇ. خەن سۇلالىسى پادىشالىرىدىن خەنئۇدى پادىشالىق قىلغان چاغدا شۇ چاغدىكى مەركەز چاڭئەندە غەربىي دىيار بۇيۇملىرى ۋە دورا-دەرمەكلىرى سېتىلىدىغان چەنشى جىيەنجۇي (. . .) ماگىزىنى قۇرۇلغان، يەنە ئىچكى ئولكىلەرگە زاراڭزا چېچىگى، سامساق، ئۇزۇم، ئانار، زەرنىخ، نوشۇدۇر، سۇسەئتەرى، سەبرى، سۇ قۇتىرى، جىن كېۋىزى، رەۋەن، كاپۇر، بوكەن مۇڭگۈزى، بىدە، كۈنجۇت، ياڭاق، پۇرچاق، سەۋزە قاتارلىقلار كىرگەن ① يۇقۇرقىلاردىن باشقا پاختا، قوغۇن، يۇمغاقسۇت، تەرخەمەك، پالەك، خوتەن قاشتېشى، غەرپ تۈلپار ئېتى كىرگەن ②.

يەنە ئىچكىرىگە لوپنۇر (چاڭخۇ) هارىغىمۇ قوشۇلۇپ سېتىلغان. يۇقۇرىدا سوزلەنگەن دورا ئەشيالىرىنىڭ ئىچكىرىگە كىرىشى جۇڭيى تېبابەتچىلىگىنىڭ مەزمۇنىنى بېيىتىپلا قالماي، بۇنىڭ بىلەن بىللە ئىچكى ئولكىلەر يېزا ئىگىلىگىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈنمۇ زور تۈرتكىلىك رول ئوينىغان.

بەش سۇلالە دەۋرىدە تاۋۇز تېرىش، تاۋۇز سۇيىدىن دورا سۈپىتىدە پايدىلىنىش ئىچكى ئولكىلەرگە كىرگەن.

ئىچكى ئولكىلەردىنمۇ نۇرغۇنلىغان دورا ماتېرىياللىرى شىنجاڭغا چىقىرىلىپ، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىگى ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيا تۈپلىرى، ئىران، ئەرەپ تۈپلىرى ئۇلار بىلەن تونۇشقان. بۇ خىل دورىلارنىڭ جۇڭگودىن چىقىدىغانلىغىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ئۇنداق دو-

① شېنلۇڭ بەنساۋ (神农本草) غا قارالسۇن.

② گوباۋ — 82 - يىللىق 7 - ئايىنىڭ 11 - كۈنىدىكى شىنجاڭ گېزىتى 3- بەت.

ىدلار نامىنىڭ ئايىغىغا "چىنى" (جۇڭگونىڭ) دىگەن قوشۇمچە قوشۇش ئادەت بولغان. رەۋەن-چىنى، دارىچىنى، كاببابەچىنى (كاۋاۋىچىن)، مامۇرانچىنى، بادىيانچىنى، چوپچىنى ۋە باشقىلار.

سۇي سۇلالىسى (مىلادى 581 - 618) دەۋردە جۇڭىيلار غەربىي دىيار (شىنجاڭ) تۇپلىرىنىڭ تەجرىبىلىرىنى قوبۇل قىلىپ "غەربى دىيار ھوكۇمالىرىنىڭ رېتسېپلىرى" 23 جىلد (西域诸仙所说药方二十三卷)، "غەربىي دىيار ئاتاقلىق تۇپلىرىنىڭ توت جىلدلىق مۇھىم رېتسېپلىرى توپلىمى" (西域名医所集要方四卷) غەربىي دىيار دورا رېتسېپلىرى قوبۇل قىلىنىپ ييزىلغان "ھەممە يۇرتلاردىن توپلانغان رېتسېپلەر 2600 جىلد" (四海类聚方二十六百卷) ناملىق كىتاپلار ييزىلغان. بۇ كىتاپلار سۇي، تاڭ سۇلالىلىرىدىن خېلى بۇرۇن ئۇيغۇر تۇپلەر تەرىپىدىن ييزىلىپ، كېيىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. بۇ ئەسەرلەر ھازىر يوقىلىپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇر تىبابەتچىلىگىنىڭ شۇ دەۋرلەردە ئالاھىدە تەرەققى قىلغانلىغىنى ۋە ئىچكى ئولكىلەر بىلەن غەربىي دىيار (شىنجاڭ) نىڭ مەدەنىيەت، تىبابەتچىلىك ئالماشتۇرۇشلىرى خېلى قويۇق ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلايدۇ.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر تىببى كىتاپلىرىمۇ ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارالغان. تۇرپاندىن تېپىلغان جاڭ ۋېنجۇڭنىڭ شېپالىق رېتسېپلىرى (张文中疗风方)، «شېنلۇك بىنساۋ» (ئەۋلىيا دىخانىنىڭ دورا گىيا كىتاۋى) پارچىلىرىنىڭ تېپىلغانلىغى بۇنىڭغا مىسال بولىدۇ.

تاڭ دەۋردە غەربىي دىيار (شىنجاڭ) بىلەن چاڭئەن ئارىسىدىكى دورا - دەرمەك سودىسى ئىسلىسىز كېڭىيىدۇ، دورا دۇكانلىرى كوپلەپ ئېچىلىدۇ. يالغۇز چاڭئەن بىلەن لوياڭدا 2 - 3 مىڭ ئۇيغۇر سودىگەرلەر تىجارەت قىلاتتى. چاڭئەننىڭ غەربىي گوزەر (西市) بازىرىدا مۇسەللەس (ئۇزۇم شارابى)، ئامىلە، بەللە مۇرابباللىرى سېتىلاتتى①. جاۋرۇشى يازغان «تەۋە ئەللەر تەزكىرىسى»② ناملىق كىتاپ بىلەن جىڭ چەن (虔) يازغان «غوزلار دورا گىيالىرى» (胡本草) مىلادى 659 - يىلى تاڭ ئوردىسى ئېلان قىلغان «يېڭىدىن تۇزۇتۇلگەن دورا گىيالار كىتاۋى» غا غەربىي دىيار (شىنجاڭ) دىن كېلىدىغان مەستىكى، مۇرمەككى، پالما يېغى، قەلەمپۇر، شاتەرە چېچىگى، گۇلاپ (قىزىل گۇل پار سۇيى)، مىئە سائىلە، موزا، سەبرە، قۇستى شىرىن، بىخ مارجان، كەركىدان مۇڭگۇزى، مەرۋايىت، قۇندۇز قەرى، توغرىغۇ، قارا شۇھەر كوك تۇزى، نوشۇدۇر، ھىڭ، ئاق قىچا ئۇرىغى، باقلا، تۇرك قۇچقىچى قاتارلىق 114 خىل دورا كىرگۇزۇلگەن. يەنە شۇ دەۋردىكى 30 جىلدلىق «بىباھا رېتسېپلار» ③ ناملىق كىتاپتا، ئالاھىدە "ئىدىقۇت ئۇمۇر بەخشى شەرۋىتى" (西州续命汤) ناملىق تەركىپىنىڭ ئىچكى ئەزا قېيىشى، پالەچلىك، تىل كالۋالىشى، ئېغىز مايماقلىشىش، قول، پۇت بىھىسلىنىش قاتارلىق ئېغىر كېسەللىكنى داۋالايدىغان بىر خىل ماددا تۇلھايات ئىكەنلىگىنى كورسىتىپ، ئۇنىڭ تەركىۋىدە چاكاندا، زەنجىۋىل، يەرمەدىگى، سىكىرتاش، دارچىن شېخى، ئۇرۇك مېغىزى، چۇچۇكبۇيا يىلتىزى،

---

① شاڭدا: «غەربىي دىيار ۋە چاڭئەن مەدەنىيىتى» گە قارالسۇن.

② "赵汝适：诸蕃志"

③ (千金要方) چەن جىن ياۋفاڭ مىلادى 652 - يىلى سۇڭ سىمياۋ تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋردىن بۇرۇنقى ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ تىبابەتچىلىك، دورىگەرچىلىك نەتىجىلىرىنى توپلاپ چىققان ئەسەر.

كەۋرەك (كەمەك)، چوغلۇق گۈلدىن ئىبارەت شىنجاڭ يەرلىك چوپ دورىلىرى بارلىغىنى بايان قىلىغان.

1970 - يىلى شىمىنىڭ جەنۇبىدىكى تاڭغىن ۋاڭغۇدىن قېزىپ تېپىلغان مىلادى 755 - يىللارغا ئائىت قىممەتلىك بۇيۇملار قاتارىدا دورا ماتېرىياللىرىدىن كىچىك ئالتۇن، ۋەرەقى تىللا (ئالتۇن ۋەرەق)، ستالاكتىت تېشى (چۈكرۈشى)، سىرسۇرۇخ، بەنەپشە تاش (ئاست)، ئاق ئاھەنىرە باتاش، قەھرىۋا، بىخ مارجان، مەدەستانلار بىلەن بىللە ھېقىق ئاياق، ھېقىق جام، قاش تېشى چوكا، ئالتۇن، كۈمۈش قازان ۋە داڭقان قاتارلىق دورا سايمانلىرى ۋە ئۇستىگە ئىدىقۇتلۇق يەرلىك كىشىلەر رەسمىي چۈشۈرۈلگەن ئالتۇن جام ۋە ئىدىقۇتنىڭ "قۇت" (吉利) پۇلى بار①.

«زىجۇ تۈكجىيەن» كىتابىدا پادىشا تاڭ گاۋزۇڭ مىلادى 633 - يىلى باش قېيىش كېسىلى (دەۋۋار疾眩风) گە مۇپتىلا بولغانلىقىدا ئۇيغۇر تېۋىپ چىمەنقۇلى داۋالىغان دېيىلگەن.

سۇك سۇلالىسى دەۋرىدە دورا ماتېرىياللىرى تېخىمۇ راۋاجلىنىدۇ. «سۇك سۇلالىسىنىڭ تارىخى، ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى»، «خوتەن تەزكىرىسى»، «سۇك سۇلالىسى مۇھىم تارىخى» (宋会要稿) قاتارلىق كىتابلاردا غەربىي دىيار (شىنجاڭ) دىن كىرگەن، ئالدىنقى باپلاردا سوزلەنگەن دورىلار نامى ئالاھىدە تىلغا ئېلىنغان. «تاڭ جاھانناما» (太平寰宇记) كىتابىدا 958 - يىلى غەربىي دىيارىدىن 115 شىشە قىزىل گۈل گۈلابى كەلگەنلىكى، شىشىلەرنىڭ ئاغزى مومىلانغان بولۇپ، ئاغزىنى ئېچىپ چېچىلما پۇرىغى 10 نەچچە كۈن كەتمەيدىغان خۇشپۇراقلىق ئىكەنلىكى يېزىلغان. 1077 - يىلى 12 - ئاينىڭ 27 - كۈنى خوتەن ئەلچىسى رۇئاس بىلەن نانساغۇن 31 مىڭ جىڭ مەستەكىنى ئوردىغا ئېلىپ بارغانلىغى قەيت قىلىنغان.

تاڭ سۇلالىلىرى زامانىدا ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى بەرەس (ئاق كېسەل)نى داۋالاش تەدبىرلىرىنى تېپىپ ئونۇم قازانغان. غەربىي گېرمانىيىلىك مەشھۇر تىلشۇناس — تارىخشۇناس ئايال ئالىم گابايىن 7 - 8- ئەسىرلەرگە تەئەللۇق تىببىي ماتېرىيال — تۇرپان ئۇيغۇر تېكىستلىرىنى نېمىس تىلىغا تەرجىمە قىلغان. ئۇنىڭدىكى رېتسىپلەردە ئاق كېسەلنى بەدىيان سۇيى بىلەن سۇرتۇپ داۋالاش، غالجىر ئىت چىشلىگەن كىشىگە شۇ ئىتنىڭ مىڭسىنى يىگۈزۈپ داۋالاش، بۇرنى قانسا پىشانىغا ھەسەل تېگىش قاتارلىقلار كورسىتىلگەن.

«تاڭنامە، غەربىي دىيار تەزكىرىسى»، «تاڭ دەۋرىدىكى مەشھۇر تېۋىپلەر تەزكىرىسى» ۋە دويۇنىڭ «تۇڭدىيەن» (通典) ناملىق كىتابىدا ئۇيغۇر تېۋىپلىرىنىڭ باش سوڭەگىنى يېرىپ مىڭدىكى خالتىلىق قۇرۇتنى ئېلىپ تاشلىغانلىقى ۋە كوزنى ئوپېراتسىيە قىلىپ ئاچقانلىقى يېزىلغان. يۇەن سۇلالىسى زامانىدا ياشىغان تاۋزۇگىيى ئوزىنىڭ «جۇگەنلۇ» (辍耕录) ناملىق كىتابىدا خوشنىسىنىڭ ئوغلى بېشى ئاغزىپ تاقەتسىزلەنگەنده ئۇيغۇر تېۋىپ چىكسىنى يېرىپ قاتتىق، بىراق ھەركەتلىنىدىغان قۇرۇتنى ئېلىپ تاشلاپ بالىنى ساقايتقانلىغىنى كورگەنلىكىنى يازغان. شۇ كىتابتا يەنە سەپەر ئۇستىده توساتتىن قوسىنى كوپۇپ يىقىلغان ئاتنى ئوتەكدىكى بىر ياشانغان ئۇيغۇر تېۋىپ ئوپېراتسىيە قىلىپلا ساقايتقانلىغى يېزىلغان. يارماق سېرىش، ئىلغا ئېلىش، ئاتلارنىڭ ئالقاراق، نوخىنىلىرىنى

① "ۋېنۋۇ" (文物 - ئاسارە ئەتىقە) ژورنىلى 1972 - يىلى 1 - 6 - سانلار.

ئېلىش چارىلىرى ئۇزۇن زامانلاردىن بېرى مەھەللى داۋالاش ئۇسۇللىرى بولۇپ قالغان ئىدى.

خەن، تاڭ، سۇڭ سۇلالىلىرى زامانىدا، غەربىي دېيار (شىنجاڭ) بىلەن ئىچكى ئولكىلەر ئوتتۇرىسىدا، مەملىكىتىمىز بىلەن غەرپ مەملىكەتلىرى ئارىسىدا سودا مۇناسىۋەتلىرى، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئىشلىرىنىڭ كەڭ ئېلىپ بېرىلغان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر تىبابەتچىلىگى ئوزىنىڭ بىۋاستە داۋالاش ئەمەلىيىتى ئاساسىدىكى تەرەققىياتى بىلەن بىللە، ئىچكىرى بىلەن ئىران، ئەرەپ مەملىكەتلىرى بىلەن ئېلىپ بېرىلغان دورا-دەرمەك سودىسى، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئىشلىرىنىڭ تەسىرىدىمۇ زور قەدەم بىلەن ئىلگىرىلىگەن. شۇنىڭدەك، ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك ئىلمى ئوز نوۋىتىدە جۇڭگۇ تىبابىتى، ئىران، ئەرەپ تىبابەتچىلىكلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغىمۇ مۇھىم ھەسسە قوشقان. غەربىي دېيار (شىنجاڭ)دىن چىقىدىغان دورا-دەرمەكلەر ئاتاغلىق جۇڭگۇ دورا كىتابلىرىغا قوبۇل قىلىپلا قالماي، بۇ دورىلار ئىچكىرىگە توشۇلۇپ، جۇڭگۇ تىبابەتچىلىرى تەرىپىدىن قوللىنىلىپ، جۇڭگۇ تىبابىتىنىڭ مەزمۇنى بېيىپلا قالماي، شىنجاڭنىڭ ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرى بولغان ۋەج تۇركى، لاجۋەرد كاشغىرى، سەپداپ كاشغىرى، ۋەج خوتەنى (خوتەن ئىگىرى)، خوتەن ئىپارى قاتارلىقلار شەرقىي رىم ۋە ئەرەپ خەلىپىلىكلىرىدە شوھرەت قازىنىپ، ئەرەپ، ئىران تىبابەتچىلىرى تەرىپىدىن كەڭ ئىستىمال قىلىندى ۋە مەشھۇر دورا كىتابلىرىغا قوبۇل قىلىندى.

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك ئىلمىنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق ئۇزۇن تارىخىنى ئەسلىگىنىمىزدە يېقىنقى مىڭ يىللىق تارىخىي جەريانىدا ئەبۇ نەسىر مۇھەممەت فارابى بىننى مۇھەممەت ب. تارخان ب ئوزلوغ (950 — 870)، ئەبۇ ئەلى ئىبنى سىنا (1037 - 980 ىنچى يىللار) نىڭ تىبابەتچىلىك تەلىماتىنىڭ مۇھىم ئۇتۇقلىرى ۋە تەسىرى ئۇستىدە توختالمايلا ئوتەلمەيمىز. فارابى ۋە ئىبنى-سىنا تەلىماتلىرى يېقىنقى مىڭ يىلدىن بۇيانقى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىگىنىڭ مۇھىم بىر نەزىرى ئاساسى، شۇنىڭدەك ئوتتۇرا ئەسىر غەرپ مىدىتسىناسىنىڭ ھۆلى بولۇپ كەلدى.

فارابى ۋە ئىبنى سىنانىڭ تىببى تەلىماتلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئىبارەت كەڭ رايونلارنىڭ ئەسلىدە بار بولغان پەن - مەدەنىيىتى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ مەھسۇلىدۇر.

ماكادونىيەلىك ئىسكەندەر مىلادىدىن توت ئەسىر ئىلگىرى شەرقىقە يۇرۇش قىلىپ بارلىققا كەلتۇرگەن چوڭ ئىمپېرىيە زىمىنىنى گىرىتسىيە دەپ ئاتىغىلى بولمايدۇ. خۇددى شۇنىڭدەك ئىسلامىيەت تەسىرىدىكى كەڭ رايونلارنىمۇ ئەرەبىستان دېگىلى، ئۇلارنىڭ پەن-مەدەنىيىتىنى ھەرگىز نوقۇل ئەرەپ مەدەنىيىتى دېگىلى بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. چۇنكى ئەرەپ قوماندانى قۇتەيبە ئوتتۇرا ئاسىياغا ئىسلام دىنىنى ئېلىپ كەلگەندە ئوتتۇرا ئاسىيا پار-لاق پەن - مەدەنىيەتكە ئىگە بولغان يۇكسەك مەدەنىيەتلىك دېيار ئىدى.

ئىسلام دىنى كىرگەندىن كېيىن، دىنى قائىدە - يوسۇنلارنى ئۇگىنىش، ئەرەپلەر تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان مەملىكەت خەلقلىرى ئارىسىدىكى سىياسى، ئىجتىمائى ئالاقە، پەن - مەدەنىيەت ئالاقىلىرىنى كېڭەيتىش، بىرلىككە كەلتۇرۇش ئۇچۇن ئورتاق بىر تىل بو-

لۇش زورۇرىيىتى تۇغۇلىدۇ. شۇڭا ئەرەپ تىلى پۈتۈن ئىسلام مەملىكەتلىرىدە دىنى تە-لىمات، ھوكۈمەت، پەن - مەدەنىيەت ساھەلىرىنىڭ ئاساسى ئورتاق تىلى بولۇپ قالىدۇ. ئەرەپ تىلى خۇردى لاتىن تىلى ئوتتۇرا ئەسىردە ياۋروپا دولەتلىرىدە ئويىنغان ئورتاق تىللىق رولىنى ئويناپىدۇ. ئەرەپ بولمىغان نۇرغۇن ئالىملارنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇر ئالىمى فارابى، ئوتتۇرا ئاسىيا ئالىمى ئىبنىسىنانىڭ بارلىق ئالەمشۇمۇل مەشھۇر ئەسەرلىرىنى پۈتۈنلەي ئەرەپ تىلىدا يېزىپ چىققانلىغىنىڭ ئاساسى سەۋىۋى ئەنە شۇ. بۇ ھەرگىز مەز-كورلارنىڭ ئەرەپلىشىپ كەتكەنلىكىدىن دېرەك بەرمەيدۇ، ئەلۋەتتە.

ئەرەپ خەلىپىلىكلىرى 8 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا يىمىرىلىشكە باشلىغاندىن كې-يىن، بولۇپمۇ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلىرى سامانىي سۇلالىسى دەۋرىگە كىرگەندىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيادا جاھان مەدەنىيىتىگە كورۇنەرلىك توھپە قوشقان ئىلىم - پەن مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىگى تارىخى پاكىت، بۇنىڭغا ئەلجەبىرنىڭ ئالگېبراسى، ئابۇنەسىر فارابىينىڭ، مۇھەممەت خارەزمى، ئەبۇرەيھان بىرونى قاتارلىقلارنىڭ ماتېماتىكا، ئاسترونومىيە، پەلسەپە جەھەتتىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرى، گۈزگۈرت كىسلاتاسى (تىزابى) چىقىرىش، سىماپنى پىششىقلاپ ئىشلەش (گۈشتە)، بروم كىسلاتاسى (تىزابى)، كۈمۈشلۈك بروم كىسلاتاسى (تىزابى)، سىماپلىق خلورلارنىڭ ۋۇجۇتقا كەلتۈ-رۈلۈشى، ئىسپىرتنىڭ تىبابەتچىلىكتە سىناپ ئىشلىتىلىشى قاتارلىقلارنى كورسىتىپ ئوتۈش كۈپايە.

ئۇيغۇر ئالىمى ئابۇنەسىر فارابى (950 — 870 - يىللار) پادىشا ئىسمايىل سامانى سامانىيلار سۇلالىسىنى قۇرغان چاغدا 4 ياشتا ئىدى. ئۇ قەشقەرلىك سۇلتان سۇتۇق بۇغ-راخاننىڭ ۋاپاتىدىن 6 يىل ئىلگىرى ئالەمدىن ئوتكەن. فارابىينىڭ ئاتىسى تۇرخان، بوۋىسى ئۇزلۇق ئىسمىدىكى ئۇيغۇرچە - تۇركچە نامدىكى كىشىلەر ئىدى. فارابىينىڭ ئىلىم-پەننىڭ ھەممە ساھەسىدە دىگۈدەك پارلاق مۇۋەپپەقىيەتلىرى بولۇپ، ئۇنىڭ ئەڭ چوڭ بىر مۇۋەپپەقىيىتى قەدىمقى يۇنان پەيلاسوپى ئارىستوتېل ئەسەرلىرىنى ئىسپاتلاش، شەرھىلەش ۋە تەرجىمە قىلىشتا گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. فارابى مەشھۇر پەيلاسوپ، تىلشۇناس، ماتېماتىك ۋە ھەكىم (تېۋىپ) ئىدى.

مۇندىن 10 ئەسىر بۇرۇن ئۇ ئادەم بەدىنىنىڭ بىر پۈتۈنلىگى، مېڭە (نېرۋا)، يۈ-رەك قاتارلىق مۇھىم ئەزالارنىڭ فىزىولوگىيىلىك رولى توغرىسىدا (ئەزالارنىڭ خىزمىتى دېگەن ئەسىردە) روھ ۋە ماددا توغرىسىدا (روھ ۋە جان ھەققىدە)، ئەقىل - ئىدراك، ئىچكى - تاشقى سەزگۈ ئەزالىرى توغرىسىدا «مەنانى ئەقىل» مەسىر باسمىسى ۋە «ئويو-نۇل مسائىل» دېگەن ئەسەرلىرى ناھايىتى ئىلمى بولغان بىر يۇرۇش كوزقاراشلارنى دۇنياغا ئېلان قىلغان.

سامانىي سۇلالىسىنىڭ پادىشالىرىدىن شاھى نوھ ئىبنى مەنسۇر (954 — 944 - يىللار) باغداتتا زور شوھرەت قازانغان پىشقەدەم ئالىمنىڭ ئوز خىزمىتىنى يەكۈنلەپ، ئەسەرلە-رىنى توپلاپ چىقىشنى، يەنە قىسقىچە پەلسەپە قائىدىلىرىنى تۇزۇپ چىقىشنى تاپشۇردى. ئالىم تەرىپىدىن توپلانغان ۋە نوھ ئىبنى مەنسۇرنىڭ «بەتسۇل ھوكۈما» ناملىق كىتابىخا-نىسىغا قويۇلغان فارابى ئەسەرلىرىگە «2 - ئۇستاز» دەپ نام بېرىلدى (بىرىنچى ئۇستاز دەپ ئارىستوتېل نەزەردە تۇتۇلغان ئىدى).

مەلۇماتلارغا قارىغاندا فارابى 160 پارچە ئەسەر يازغان بولۇپ، بۇنىڭدىن بىرگە مەلۇم بولغان تىپ ئەسەرلىرى «ساراڭلىق ھەققىدە»، «ئەزالارنىڭ خىزمىتى ھەققىدە»، «تەبىەت ھەقىقىدە»، «تەبىەت جىسىملىرىنىڭ ئىسسىق ـ سوغاق، ھول ـ قۇرۇقلىغى ھەققىدە»، «روھ ۋە جان ھەققىدە،» «ئاڭلاش ۋە كورۇش ھەققىدە»، «پىكىر قىلىش، ئەقىل ـ ئىدرەك ۋە ئۇنىڭ تەكامۇللىنىشى» (مەنانى ئەل ئەقىل مىسىر باسمىسى)، (فۇسۇسى ئەل ھەكىم مىسىر باسمىسى).

ئىبنى سىنا تىبابەتچىلىك بىلەن ياش تۇرۇپلا شۇغۇللىنىدۇ. ئۇ ئوزىدىن ئىلگىرى ئوتكەن كوپلىگەن تېۋىپلەرنىڭ، جۇملىدىن يەھيا ئىبنى ماسۇيە، ھەسەن ئىبنى ئىسھاق، ئابابەكرى مۇھەممەتلەرنىڭ ئەسەرلىرىنى ئوقۇپ چىقىدۇ. مەشھۇر ئىران ئالىمى ئابۇلھەسەن ئىبنى زەيدىن تەبۇر (923 ـ يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ «فىردەۋ سۇلھىكمەت» ناملىق زور كىتاۋى ئارقىلىق ئىران، ھىندىستان ھوكۇمالىرىنىڭ كوزقارىشى بىلەن تونۇشىدۇ. باغداتلىق مەشھۇر تىبابەت ئالىمى ئەررازى (923 — 850 ـ يىللار) نىڭ «بىمارى بىچارە»، «چىچەك ۋە قىزىل»، «داۋاسى مۇشكۇل يەڭگىل ئاغرىقلار»، «تېۋىپ داۋالىيالمىغان كېسەللىكلەر» قاتارلىق ئەسەرلىرىنى كوزدىن كەچۈرىدۇ. ئىبلى ئىبنى ئاببباس (944 ـ يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ داۋالاش قوللانمىسىنى ئۆگىنىدۇ. ئىبنى سىنا ئوز زامانىسىدىكى ھوكۇما ۋە تېۋىپلارنىڭ تىببى مۇئەپپەقىيەتلىرىنى، بولۇپمۇ سامانىي مەنسۇر ئىبنى ناخسىنىڭ 970 ـ يىلى يازغان «كىتابۇل ئەبىياتان ھەقايىقۇل ئەدۋىيات» (دورىلارنىڭ ھەقىقى خاراكتېرىستكە ئاساسلىرى) ناملىق كىتاۋى بىلەن ئورگەنچلىك ئوبۇلخەيرى ھەمازنىڭ تىبابەتچىلىك تەجرىبىلىرىنى ئوزلەشتۇرۇش، يەكۈنلەشكە كوڭۇل بولىدۇ. ئىبنى سىنا ئوزىدىن بۇرۇن ئوتكەن ۋە ئەسىرداش ھوكۇمالار، تېۋىپلارنىڭ داۋالاش تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەشكە ماھىر بولۇپلا قالماي، ھەر بىر كېسەللىكنىڭ سەۋىۋى، تەرەققىيات جەريانى، ئاقىۋىتى، دورا ئەشيالىرىنىڭ خاراكتېرى، ئۇنۇمى قاتارلىقلارنى ئوزى مۇستەقىل تەجرىبە ۋە ئەملىيەتتىن ئوتكۈزۈپ خۇلاسىلاشقىمۇ ئىنتايىن كوڭۇل بولىدۇ. شۇنىڭدەك بۇرۇنقى ئالىملارنىڭ كوزقاراشلىرىدىكى يېتىشسىزلىكلەرنى ئوزىنىڭ ئەملىي تەجرىبە نەتىجىلىرى بىلەن تولۇقلايدۇ، رەت قىلىدۇ. شۇڭا ئىبنى سىنانىڭ تىببى تەلىماتى قانداقتۇر يۇنان ئالىمى ھىپپوكرات (پەقرات)، روما تېۋىبى جالىنوش (گالېن)لار تىببى تەلىماتىنىڭ كوچۈرمىسى ئەمەس، بەلكى ئىبنى سىنا تەرىپىدىن ئىجادىي تەرەققى قىلدۇرۇلغان، تۇزۇتۇلگەن، تاكامۇللاشتۇرۇلغان ئوتتۇرا ئاسىيا تىبابەتچىلىك ئىلمىدىن ئىبارەتتۇر.

ئىبنى سىنا ئوزى ئىگىلىگەن تىببى بىلىم ۋە تىببى تەجرىبىلەرنى بىر سىستېمىغا سېلىشتا ئوز دەۋرىدىكى پەلسەپىلىك كوز قاراشلارغا تايىنىشقا توغرا كېلەتتى. شۇ چاغدا ئىسلام ئالىملىرى ئارىسىدىكى نىسبەتەن ئىلغار ئىدىيىۋى ئېقىم ئابۇ نەسىر فارابى باشلىغان، ئۇنىڭ شاگىرتلىرى ئەبۇ زەكىرىيا يەھيا ئىبنى ئەدىيە، ئەبۇ سۇلايمان مۇھەممەت ئىبنى تاھىر ئىبنى بەھرام سىجىستانىيلار داۋاملاشتۇرۇپ، كېيىنچە ئىبنى سىنا بىلەن بىرۇنىلار راۋاجلاندۇرۇپ ئىبنى رۇجىد (ئاۋىرھۇس) تەرىپىدىن ئوگىلىنىگەن ئېقىم ئىدى. بۇ پەلسەپىۋى ئېقىم كېيىنچە ياۋروپا ماتېرىيالىزىمغا ۋە مەدەنىيىتىنىڭ گۈللىنىشىگە كۈچلۈك تەسىر كورسەتتى.①

① بېيجىڭ داشۈي پەلسەپە پاكۇلتېتىنىڭ ئىبنى سىنانىڭ «كىتابوششىفا» كىتاۋى تەرجىمىسىگە يازغان مۇقەددىمىسىگە قارالسۇن.

ئىبنى سىنا 16 يېشىدا ئۇيغۇر ئالىمى فارابىينىڭ كىتاپلىرىنى ئۇقۇنىشكە باشلىدى. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى تېمىستۇس (Themistus) ناملىق ئاريستوتېل ھەققىدىكى كىتاپلىرىنىڭ ھەپتۇنى ئوقۇپ بەزىبىر پەلسەپە ھەسىللىرىنى چۈشەنەلمىگەن ئىبنى سىنا فارابى كىتاپلىرىنىڭ ھەپتۇنى بولۇپ قالغان ئىدى. ئىبنى سىنا فارابى تەسىرىدە "نەزىرىيە ئىلمىنىڭ ئاخىرقى ھەقسىدى ھەقىقەتنى تونۇش"، "ھەقىقەت تاشقى ئالەم ھادىسىلىرىگە مۇۋاپىق كەلگەن سوز ۋە ھەركەتتىن ئىبارەت"① دېگەن تونۇشقا كېلىدۇ.

ئىبنى سىنا ئاناتومىيە (ئىلمى تەشرىھ)، فىزىئولوگىيە (ئىلمى ۋاز ئىغۇلئەزا)، پاتولوگىيە (كېسەلشۇناسلىق)، داۋالاش، دورىگەرچىلىك، ھېپىزى سەھەت، ئوزۇقشۇناسلىق ۋە باشقا ساھەلەرنى تەتقىق قىلدى ۋە «دانىشنامە»، «مەنتىقەل مەشرىقى»، «كىتابۇششىفا» «كىتابۇلقانۇنى» «فىتتىب»، قاتارلىق تىببى پەنگە ئائىد مۇھىم ئەسەرلەرنى يازدى «ئەلقانۇنى فىتتىب» (تىبابەت قانۇنلىرى) ئىبنى سىنانىڭ ئاساسلىق كىتاۋى بولۇپ، مەزكۇر كىتاپ لاتىن تىلىغا تەرجىمە قىلىنغاندىن كېيىن 30 قېتىمدىن ئارتۇق قايتا بېسىلغانلىغى مەلۇم. بۇ كىتاپ 12 - ئەسىردىن 18 - ئەسىرگىچە نەچچە يۈز يىل ئىچىدە شەرق ۋە غەرپ ئەللىرىدە مىدىتسىنانىڭ مۇقەددەس كىتاۋى مىدىتسىنا ئىنستىتۇتلارنىڭ ئاساسىي دەرسلىكلىرىدىن بولۇپ كەلگەن②. ئىبنى سىنا ياۋروپادا «شاھى تىبابەت (Princepsediforum) ③ دەپ ئاتالدى. بۇغرا قارا خانىلار دەۋرىدە ياشىغان مەشھۇر تۇنۇپ ئىمادۇددىن قەشقىرى ئۇيغۇر تىلىدا «شەرھى ئەلقانۇن» ناملىق ئەسەر يازغان ۋە ئىبنى سىنا تىبابەتچىلىگىنى شەرقە كەڭ كولەملىك راۋاجلاندۇرۇشقا توھپە قوشقان. رىۋايەتلەرنى لەردە ئىيتىلىشىچە، «قۇتاتقۇبىلىك داستانىنىڭ مۇئەللىپى يۈسۈپ خاس ھاجىپ پەيلاسوپ، دولەت ئەربابى ۋە داڭدار ھېكىم (تۇنۇنۇپ) بولغان. مۇھەممەت ئەلى مۇھەممەت ئىمىن يارکەندىنىڭ «زىيا ئۇلقۇلۇپ» ناملىق كىتاۋىدا "سوراھ" ناملىق لۇغەت كىتاۋىنىڭ كىرىش سوزىدە شۇ چاغدا قەشقەردە ئوز زامانىسىنىڭ ئالى ئوقۇش يۇرتى بولغان "ساجىيە" (نۇر چاچقۇچى) مەدرىسىسى بەرپا قىلىنغان. كېيىنچە يەنە مىلادىنىڭ 1057 - يىلى ئاتۇشتا ئۇنىڭ شوبە دارىلفۇنۇنى بولغان "ساج" مەدرىسىسى قۇرۇلغان. بۇ مەدرىسىلەر ھەر خىل پەنلەر قاتاردا ئىبنى سىنا تىبابەتچىلىگىدىن لېكسىيىلەر ئوقۇلۇپ نۇرغۇن تۇنۇپلار يېتىشتۇرۇلگەن. ئىبنى سىنانىڭ «ئەلقانۇن»، «ئىشاراتى ھاسىل» (تىببى سىرلار مەھسۇلى)، «مەھسۇلى نىجادى شىفا» ناملىق ئەسەرلىرى ئوقۇلغان. 13 - ئەسىردە بۇ مەدرىسىدە ئوبۇل فازىل بىننى مۇھەممەت فازىلنىڭ «سوراھ» لۇغىتى تۈزۈلدۇ ۋە نۇرغۇن تىببى ئەسەرلەر ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنىدۇ. جەنۇبىي شىنجاڭدا ئوتتۇرغا نۇرغۇن مەشھۇر تۇنۇپلار ئەنە شۇ مەدرىسىنىڭ ئوزىدە، ياكى شۇ مەدرىسىدە يېتىشىپ چىققان ھو-

---

① «كىتابۇششىفا» بېيجىڭ داشۇي تەرجىمىسى.

② شۇ كىتاپقا بېيجىڭ داشۇي پەلسەپە پاكۇلتېتى يازغان كىرىش سوز.

③ 信使 ناملىق ژورنال بىرلەشكەن دولەتلەر تەشكىلاتى ماتارىپ، ئىلىم - پەن، مەدەنىيەت تەشكىلى تەرىپىدىن 25 خىل تىل - يېزىقتا چىقىرىلىدىغان ئاساسلىق ژورنال. خەنزۇ يېزىقتىكىسى مەزكۇر تەشكىلنىڭ ھاۋالە قىلىشى بىلەن جۇڭگو تاشقى تەرجىمە نەشرىيات شىركىتى تەرىپىدىن چىقىرىلىدۇ. شۇ ناملىق ژورنالنىڭ خەنزۇ يېزىغىدىكى 1980 - يىلىق 12 - سانىغا قارالسۇن. (ئىبنى سىنا ئۇچۇن چىقىرىلغان مەخسۇس سان).

كۆمالاردا ئوقۇپ تەۋەلىك دەرىجىسىگە ئېرىشىپ ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ تەرەققىياتى ۋە خەلق سالامەتلىكىنى ساقلاش ئىشلىرى ئۈچۈن نۇرغۇن ھەسسىلەرنى قوشقان. پەقەت مەشھۇر تەۋەپ سوپى ئاخۇنۇم (مۇندىن 150 — 125 يىل بۇرۇن ياشىغان)نىڭ ئەجداددىنى مىسال قىلىپ ئالغاندا ئۇنىڭ بوۋىلىرى تەبىب مۇھەممەت مۇراد، تەبىب مەھەممەت نەسرۇللا، تەبىب ئابدۇساتتار، تەبىب مۇھەممەت سىدىق ئاخۇنۇملار، ھەيدەر ئاخۇن قەشقەرى، قاسىم ھاجىم قەشقىرى، مەھەممەت ھاجىم قەشقىرى، مەشھۇر كوز تەۋىبى گومىلىق سۇپۇرگە ھاجىم، نىسارخان ئانا، ئىسمايىل بېك، ئابىلىز ئاخۇنۇم، خوتەندىن ئۈگەنگەنلەر ئىچىدە توختاش ئاخۇنۇم، مەھەممەت نىياز ھاجىم، يۇسۇپ ئاخۇنۇملار داڭلىق تەۋىپ بولغان. ئابلىز ئاخۇنۇم خوتەنى، مۇرادبېك، ئىلىبېك قاتارلىقلار شۇ قاتارغا كىرىدۇ.

ئىبنى سىنا تىبابەتچىلىك ئىلمى يەنىلا قەدىمقى تۈركى خەلقلەر، ئۇيغۇرلار تىبابەتچىلىكىدىكى توت زات (توت ئامىل) تەلىماتى ئاساسىغا قۇرۇلغان بولۇپ، ئىبنى سىنا باش مىڭىنىڭ ئادەم ھاياتىدىكى ئورنى ۋە رولى، مىڭىدىكى ئورتاق سەزگۈلەر (ھىسسى مۇشتەرەك) ۋە "ئىدراك ئامبارلىرى" غا ئالاھىدە ئېتىۋار بەرگەن. شۇنىڭدەك روھنىڭ كېسەللىك پەيدا بولۇش، راۋاجلىنىشتىكى تەسىر مەسىلىسىگە نالاھىدە قىزىققان. ئۇ بۇ مەسىلىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن ياخشى ئوزۇق بىلەن تەمىنلەنگەن قوچقارنى بورىگە يېقىن قويۇپ بېقىش بىلەن، ناچار ئوزۇق قويۇلغان قوچقارنى بورى تەھلىكىسى بولمىغان جايدا بېقىپ، ئۇلارنى سېلىشتۇرغان. نەتىجىدە ئالدىنقى قوشقار ۋاقتىسىز كېسەل بولۇپ ئولگەن. خەۋپخەتەر سەزمىگەن قوچقار ئوزۇقلۇقىنىڭ ناچارلىغىغا قارىماي ھامان ساغلام ياشاپ سەردىگەن. ئىبنى سىنا شېكەر سىيىش كېسىلىنى تۇنجى تەتقىق قىلغان ئالىم①، ئۇ يەنە ئالتۇن-كۈمۈشنى (ئالتۇن، كۈمۈش ۋەرەقە شەكلىدە) دورىغا قوشۇپ كومۇلاچ قىلىشنى يولغا قويغان ②.

ئۇ «ئەلقانۇن» دا تېز-تېز ۋە كوپ-كۆپ سىيىش، دائىم ئۇسساش، ماغدۇرسىزلىنىش، بەزىدە جىگەرىنىڭ بۇزۇلۇشى قاتارلىقلارنى شېكەر سىيىش كېسىلىنىڭ بەلگىسى سۈپىتىدە بايان قىلىدۇ. كېسەلنىڭ سۈيدۈكىنى پارغا ئايلاندۇرغاندىن كېيىن ھەسەلدەك تاتلىق قويۇق ماددا قالىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئىبنى سىنا لۇئى پاستىر (1895 — 1822 - يىللار) دىن كوپ ئەسىر ئىلگىرى، سىل، چاشقان يارىسى (لىمفا توبېركىلىيۇزى)، قىزىل قاتارلىق كېسەللەرگە ئىنسان كۆرەلمەيدىغان ئۇششاق جانىدار جاراسىملار (مىكروپلار) سەۋەپچى بولىدۇ، دىگەن پەرەزنى ئوتتۇرىغا قويغان، بۇ، يۈكسەك دەرىجىدىكى ئالدىن كۆرەرلىكتۇر.

ئىبنى سىنانىڭ تىببى تەلىماتى شىنجاڭغا كىرگەندىن كېيىن، ئۇنى ئوز پېتى بويىچە ئولۇك ھالدا قوللىنىلماي، بەلكى ئۇيغۇر تەۋىپلىرىنىڭ ئەسلىدىن بار بولغان تىبابەتچىلىك نەزىرىيىلىرى ۋە ئەملىيەتلىرى بىلەن تەدرىجى بىرىكتۈرۈلۈپ، شىنجاڭنىڭ تەبىي شەرت-شارائىتى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۇرمۇش ئورۇپ-ئادىتى، شىنجاڭنىڭ دورا-دەرمەكلىرىگە ماسلاشتۇرۇلغان بىر تىبابەتچىلىك ئىلمى شەكىللەندۈرۈلدى. ئۇيغۇر تەۋىپلىرى تەرىپىدىن ئۇنىڭ مەزمۇنى تولۇقلاندۇرۇلۇپ، نۇرغۇن يېڭى كىتابلار يېزىپ چىقىلدى. مەسىلەن: ئىما دۇددىن قەشقىرى يازغان «شەرھى ئەلشىفا» دىن تاشقىرى، ئالا ئىددىن مۇھەممەت (خوتەنى)

① ② چارلىستوننىڭ، «دۇنيا دورىگەرلىك تارىخى» غا قارالسۇن.

«زۇبدە توقۇاننىل ئىلاج» كىتاۋى ھىجرىيە 901 - يىلى خوتەندە يېزىلغان. خوتەن قاراقاش ئاقساراي يېزىسىدىن جامالدىن ئاقساراي ئەرەپ تىلىدا يازغان «ئاقساراي» كىتاۋى، ھىجرى 1150 ىنچى يىلى تۇنجى مىراد بەگ ئەلى بەگ ئۇغلى قەشقەر شەھرىدە يېزىپ چىققان «ئەغرازى تىببى» (تىبابەت مەقسەتلىرى)، سەئىد مۇختار بۇلاقبەك ئۇغلى 1251 ھىجرىدە قەشقەردە يازغان «تىببى شىفا» ۋە باشقىلار بۇنىڭغا دەلىل بولىدۇ. «ئاقساراي» كىتاۋى مىلادى 1899 - يىلى ھىندىستاننىڭ لەكنو شەھرىدە نەشر قىلىنغان ۋە 1929 - يىللارغىچە ھىندىستان دېھلى ئىسلام تىبابەت دارىلفۇنۇنىدا دەرسلىك قىلىپ ئوتۇلگەن.

6

ئىسلام دىنى شىنجاڭغا كىرگەندىن كېيىن، ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار بىلەن تېخى ئىسلامنى قوبۇل قىلمىغان ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئېلىپ بېرىلغان ئۇرۇشلاردا ئۇيغۇر خەلقى شامان دىنى، بۇددا دىنىغا ئېتىقان قىلغات دەۋرلەردە بارلىققا كەلتۇرگەن بارلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بىر قېتىم ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان ئىدى.

چىڭگىزخاننىڭ غەربكە يۇرۇش قىلىشى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئوز رەقىبى تايانخاننىڭ ئوغلى كۇچلۇك خاننى قوغلاپ قەشقەر، خوتەن ۋادىلىرىدا ئېلىپ بارغان شىددەتلىك ئۇرۇشلىرى شىنجاڭ خەلقىنىڭ مەدەنىيەت، ئىلىم - پەن، تىبابەتچىلىك مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى يەنە بىر قېتىم ۋەيرانچىلىققا ئۇچراتتى. ئەمما دائىمى ماددى ئىجتىمائى ھايات تىبابەتچىلىك ئىلمىنىڭ تەرەققى قىلىشىنى تەلەپ قىلغاچقا، چىڭگىزخان ئۇيغۇر ئالىملىرى، ئۇيغۇر تۇنۇپ-لىرى ھەتتا ئۇيغۇر ھەربى ئەمەلدارلىرىنى ئوز ئوردىسى ئەتراپىغا توپلىدى. ئۇ نايمان خانى تايانخاننىڭ تامغىچىسى كاتىۋى ئۇيغۇر تىلشۇناسى تاتاتوڭانى تارتىۋالغاندىن كېيىن، ئوزىگە تامغىچىسى مىرزە (كاتىپ) قىلدى. تاتاتوڭا ۋە بەشبالىقلىق ئۇيغۇر ئالىمى باسپالار قەدىمقى ئۇيغۇر ھەربى ئاساسىدا موڭغۇل ھەرپىنى تۇزۇپ چىقتى ۋە خانلىق پەرزەنتلەر مەكتۇبىدە مۇددەرىسلىك قىلىشقا باشلىدى...

قۇبلايخان يۇەن سۇلالىسىنى قۇرغاندىن كېيىن، موڭغۇللار نۇرغۇن ئۇيغۇر ئالىملىرى، تۇنۇپلىرىنى ئىچكىرىگە ئوردا بالىق (بېيجىڭ)گە يوتكىدى. مەسىلەن: 1229 - يىلى بېيجىڭدا خانلىق شىپاخانىسىدىن تاشقىرى، ئۇيغۇر دورىگەرلىك مەھكىمىسى قۇرۇلدى. 1292 - يىلى بۇ مەھكىمە خان بالىق ۋە يۇقۇرى بالىق (دولۇن)دا قايتا كېڭەيتىلىپ قۇرۇلدى. ئۇنىڭدا بىر دوغا (باشلىق)، 20 نەچچە تۇنۇپ ئىشلەيتتى. ئاتاقلىق تاشقى كېسەللەر دوختۇرى (جەررا) نىزەر (聂只耳) گۇاڭخۇيىسى (广惠司 — كەڭ شەپقەت مەھكىمىسى) نىڭ مىرزا بېگى بولغان. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە سىچۇەن خېجۇ ناھىيىسىدە ئىشلىگەن مەشھۇر ھەربى دوختۇر يەھيا (亦海亚) بىلەن بولۇمىشنىڭ ئوغلى دوختۇر ئەيشۇ (薛爱1247 — 1318 - يىللار) ئۇيغۇر ئىدى.

مىلادى 1379 - يىللاردا تۇغلۇپ، يەركەن، خوتەن، قەشقەرلەردە شوھرەت قازان-غان ئۇيغۇر تۇنۇپ نوروز ئاخۇنۇمۇ نۇرغۇنلىغان شاگىرت تەربىيىلىگەن. ئۇ كىشىنىڭ ئۇنۇملۇك دورا نۇسخىلىرى (رېتسېپلىرى) ھازىرغىچە ئۇيغۇر تۇنۇپلىرى ئارىسىدا قوللا-نىلماقتا. مىرزا ھەيدەر قەشقىرى يازغان «تارىخى رەشىدى» كىتاۋىدا كورسىتىلىشىچە،

ئىلى ھاكىمى خىزىر خوجىنىڭ ۋەزىرى قەھرىدونسۇ مەشھۇر تۈرك بولغان.

قۇبلايخان ۋاقتىدا بەشبالىقلىق ئۇيغۇر ئالىمى ئەنزاگ «قىيىن كېسەللىكلەر» ۋە «چوپ دورىلار» (بېنساۋ) ۋە باشقا كىتاپلارنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان. ئۇيغۇر ئالىمى لۇمىنشەن (魯明善) ① ئوزۇنىڭ «دېخانچىلىق، ئۇزۇمچىلىك ۋە كىيىم - كېچەك ئاساسلىرى» (要提衣食桑农) دېگەن ئەسىرىنى نەشر قىلدۇردى. بۇ ئەسەردە دېخانچىلىقتىن تاشقىرى، ئۇزۇمچىلىك، ئۇزۇمچىلىك سىركە ۋە قۇرۇت ياساش قاتارلىقلار بايان قىلىنغان. يۇەن دەۋرىدە يېزىلغان تاگ زۇگىيىنىڭ «جۇگىنلۇ» (耕织录) ناملىق ئەسىرىدە بىز يۇقۇرىدا سوزلەپ ئوتكەن ئۇيغۇر تۈپىلىرىنىڭ ئوپېراتسىيە مۇۋەپپەقىيەتلىرى كورسىتىلگەن.

مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئالدى - كەينىدە ئۇيغۇر تىبابەتچىلىگى داۋاملىق راۋاجلاندى ۋە جۇڭگو تىبابىتىگىمۇ داۋاملىق تەسىر كورسەتتى. ئېلىمىزنىڭ ئاتاقلىق دورىگەرلىك ئالىمى لى شىجېن يازغان «بېنساۋ گاڭمۇ» ناملىق كىتابتا غەربى دىيارىدىن چىقىدىغان خىل دورا ئەشيالىرى تەپسىلى بايان قىلىنغاندىن تاشقىرى، قۇرۇت، سۇزمە، سىرىق ماي، قىمىز قاتارلىق شىنجاگ خەلقلىرىنىڭ ئىستېمال قىلىدىغان ئوزۇقلۇقلىرى، ئۇلارنىڭ ياساش ئۇسۇللىرى ۋە مەنپەئەتلىرى سوزلەنگەن.

مىڭ دەۋرىدە يېزىلغان ئۇيغۇر تىبابەت دورا نۇسخىلىرىنىڭ توپلىمى «خۇي - خۇي ياۋفاگ» (回回药方) ناملىق 36 جىلدلىق كىتابتىن ھازىر 4 جىلد كىتاپ بېيجىڭ كىتاپخانىسىدا ساقلانماقتا. بۇلار ئۇيغۇر تىبابەتچىلىگىنىڭ زور تەرەققىياتىغا ئېرىشىپ، ئۇنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرى جۇڭگولار تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يېزىلغان «بېنساۋ گاڭمۇ شىيى» (چوپ دورىلارنىڭ قېيقالىغانلىرى) ناملىق كىتاپقا، چەنلۇگ پادىشا دەۋرىدە يېزىلغان «توت تىللىق لۇغەت» كىمۇ خېلى كوپ ئۇيغۇر تىبابەتى دورىلىرى كىرگۈزۈلگەن.

19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، جۇددى ئىچكى ئولىنىلەردىنمۇ ئوخشاشلا، شىنجاڭدا ئۇيغۇر تىبابەتچىلىگى فېئودال ھوكۇمران سىنىپىنىڭ، چەتئەل جاھانگىرلىگى ۋە ئەجنەبى قۇلچىلىق ئىدىيىسى، مىسىونېرلار (دىن تارقاتقۇچىلار)، «پەرەڭ دوختۇرلىرى»نىڭ كەمسىتىشى، چەتكە قېقىشىغا ئۇچرىدى. مىللى تىبابەتچىلىكنى سۇنئى ئۇسۇلدا ياۋروپا مەدەنىيىتىگە قارشى ئورۇنغا قويۇپ، ئۇنى "خۇراپىي"، "ساختا" دېگەندەك تۇرلۇك بەدنامىلار بىلەن قارىلاشتى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ھوكۇمرانلىغىدا، بولۇپمۇ زالىم شىڭ شىسەي تېررورلۇقىنى زامانىدا ئۇيغۇر تىبابەتچىلىگى بۇيرۇق بىلەن مەنئى قىلىندى. كوزگە كورۇنگەن مەشھۇر تۈرپىلار قامالدى، تەقىپ قىلىندى. بەزى جايلاردا تىبابەتچىلىك كىتاپلىرى كويدۇرۇپ تاشلاندى. نەتىجىدە خەلق ئامىسى ياۋروپا مەدەنىيىتىگە ئېرىشەلمەيلا قالماي، ئوزۇنىڭ ئەسلىدىن بار بولغان مىللى تىبابىتىدىنمۇ مەھرۇم بولۇپ، ھەر خىل كېسەللىكلەر كوپلەپ تارقىلىپ، ئولۇم - يىتىم زور ئەۋج ئالدى. ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك ئىلمى تەرەققىياتتىن توختاپ، قاتمالدىشىپ مۇنقەرزلىككە يۈز تۇتتى.

---

① لۇمىنشەن — ئىسلام دىنىنى توبۇل قىلمىغان، بۇددا دىنىگە ئىشەنگۈچى ئۇيغۇر قالۇناشنىڭ ئوغلى بولۇپ، ئەسلى ئىسمى تومۇر قوزۇق ئىدى. 1312 - يىلى ۋاپات بولغان.

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى كۆپ ئەسىرلىك تەرەققىيات يولىنى بېسىپ ئوتتى. ئازاتلىقتىن ئىلگىرىكى زۇلمەتلىك ئىجتىمائى تۈزۈم ئاستىدا، كەڭ ئەمگەكچى خەلق ھەممىدىن بۇرۇن نامرات دېخانلار ئاممىسى داۋالىنىش پۇرسىتىگە ئىگە بولالمىغان ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا تىبابەتچىلىك ئىلمىنىڭ ئۇزمۇ كەمسىتىلىپ، تەۋپلار خورلىنىپ، تەقىپ قىلىنىپ يوقىلىشقا يۈز تۇتقان ئىدى.

ئازاتلىقتىن كېيىن پارتىيىنىڭ غەمخورلۇغى بىلەن ئىجتىمائى ئىسلاھات ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ سىياسى، ئىقتىسادىي جەھەتتىن قەد كوتىرىشىگە ئەگىشىپ، ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى قايتا قەد كوتىرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى.

پارتىيە، خەلق ھوكۇمىتىنىڭ رەھبەرلىكى ئاستىدا شىنجاڭنىڭ قەشقەر، خوتەن ۋىلايەتلىرى ۋە ئۇرۇمچى شەھىرىدە زامانىۋى ئۇسۇلدا ياسالغان 100 كارۋاتلىقتىن 3 ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى دوختۇرخانىسى، بەزى ناھىيە، شەھەرلەردە ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك ئامبۇلاتۇرىيىلىرى ۋە بىرلەشمە داۋالاش ئورۇنلىرى قۇرۇلدى. نەتىجىدە ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى يوق بولۇپ كېتىش خەۋپىدىن قۇتۇلۇپلا قالماي، بەلكى بارغانسېرى تەرەققى قىلىش پۇرسىتىگە ئېرىشتى.

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ پۈتۈنلەي ئۇزۇلۇپ قالماي يېڭى دەۋرگە ئېرىشەلىشىدە ئەۋلاتتىن ـ ئەۋلاتقا مەزكۇر تىبابەت بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن پىشقەدەم تېۋىپلارنىڭ رولى زور. ئۇلار شاگىرت تەربىيىلەش بىلەنلا قالماي، بەلكى قەدىمقى تىببىي كىتاپلارنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىش، ئوز تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ ئەسەر يېزىش، قەدىمقى كىتاپلارنى قولدا كوچۇرۇپ كوپەيتىش قاتارلىق ھەرخىل ئۇسۇللار ئارقىلىق ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنى ساقلاپ قالدى، راۋاجلاندۇردى. يېقىنقى يۈز يىلدىن بۇيان خوتەنده ھىكىم شاھ ئاخۇنۇم، مەھەممەت نىياز ئاخۇنۇم، قاغىلىقتا تەجەللى ھەزرەت، سەيدىنا ھۇسەيىن، قەشقەردە ئوتكەن مەشھۇر تېۋىپ سوپى ئاخۇنۇمنىڭ دادىسى، بوۋىسى ۋە توت ئەجدادى ۋە ئۇلارنىڭ شاگىرتلىرى: ئەھمەت خەلىپە ھاجىم (خوتەن)، توختى ھاجىم (قارىقاش)، يۈسۈپ ئاخۇنۇم، مەنسۇر ھاجىم (قارىقاش)، ئەمەت ھاجىم (كېرىيە)، تۇرسۇنخان ئانا (كېرىيە) ئايالار كېسىلى ۋە جاراھەت مۇتەخەسسىسى بولغان 90 ياشتا ۋاپات قىلغان، يەنە كېرىيىلىك نەۋكە ئاغىچا، ئابدىرىشىت كەشمىر دېگەن تېۋىپتا رەسمى ئوقۇغان ئىچكى كېسەل، بالىلار كېسىلى، ئايالار كېسەللىكلىرىگە پىشىشىق بولغان. مەخسۇت ئاخۇنۇم (گۇما)، ئىلىخان (لوپ)، تۇردى ھاجىم(لوپ)، باھاۋۇدۇن‌ھاجى (خوتەن)، ئابلىمىت يۇسفى (خوتەن)، ئىمىن نىياز ئاخۇنۇم (قارىقاش)، ئابلىمىت مەھەممەت (لوپ)، يۇسۇپ ھاجىم (قەشقەرى)، زۇنۇن قارىم (يەركەن)، تۇردى مۇھەممەت ئاخۇنۇم (خوتەن)، ھەپىزەخان مەخسۇم (قەشقەر)، ئابدىقادىر ئاخۇن (كېرىيە)، مەشھۇر تېڭىقچى سامساق ئۇستام (ئاتۇش)، يەركەندىن ئابدۇرىشىت قارىم، زىياۋدۇن قارىم، ئابدۇۋاھاپ قارىم، ئابىلاھەتخان مەخسۇم، ئەبەيدۇللا خان تورەم، سەيىدىن ئىبراھىم ئوغلى مەھەممەت خان، تېۋىپ ئىمىن ھاجىم ۋە ئوغلى ئومەرەخان، تۇردى ھاجىم، ئىمىنجان، تالىپ قادىر، ئومەر ئەمەت ھاجىم، ئابدۇللا تۇردى، قاغىلىق مەمتىلى ئىزىز ئاخۇنۇم، سايىت پازىل ئاخۇنۇم، ياسىن دامولىلام، ھەمدۇللا ئاتا، نۇر ئەخمەت

ئاخۇن، كۇچاردىن قۇربان ئاخۇن خەلپىتىم، ئىمىن ئاخۇن خەلپىتىم، ھەسەن داموللام، قادىر ئەمەت، قادىر سەيپى، ياقۇپ ئاخۇن تۇنۇپ، سىدىق خەلپىتىم، كېرەم روزى، بۇ-گۇردىن تىيىپ قارىم، ئىسمايىل داموللام، ئابدىرىم تۇنۇپ، خەلىچە ئاغىچا ئانا. ئۇرۇمچى، قۇمۇل، تۇرپان- پىچان تۇنۇپلىرى باي ئەزىزى، مەكلىك ئۇستام، ئايلاخان تە-ۋپ، مۇتىئوللا قارىم، قۇمۇلدىن ئاتاقلىق تېكىتچى ئابدۇگۇل ئاخۇن، پەتتۇللا سوپى، ئايلاخان تېكىتچى، تۇنۇپلاردىن لوكقا نىياز ئاخۇن، ئابدىرېھىم ئاخۇن، مەخسۇم ئاخۇن، ئۇرۇمچىدىن ئابدىراخمان ئاتا (سەكسەن خالتا)، روزى موللام، توختى نىياز ئاخۇنۇم، غۇلجىدىن ۋاھاپ قارىم ۋە باشقىلارنىڭ زور توھپىلىرى بار.

ئۇيغۇر تۇنۇپلىرىنىڭ بەزىبىر سەرتان (راك)، بەرەس (ئاق كېسەل)، شېكەر سىيىش كېسىلى، يۇرەك كېسىلى، بورەك كېسىلى قاتارلىق ئوڭاي داۋالىغىلى بولمايدىغان كېسەللىكلەرنى، مۇرەككەپ سۇنۇقلارنى داۋالاش جەھەتتىكى نەتىجىلىرى شۇنجاڭدا، بەلكى مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا بەلگىلىك شوھرەت قازاندى. يېڭى زىلاندىيە يازغۇچىسى لۇئىس ئايرى ئوزۇنىڭ "يىپەك يولىدا يېڭى مەنزىرە" نامىلىق ماقالىسىدا («شۇنجاڭ ياشلىرى» ژورنىلى 1979 - يىل 2 - سان) قەشقەر، خوتەن تەۋەلىكىدىكى شېپاخانىلاردا 100 كارۋاتلىقتىن كېسەلخانا قۇرۇلغانلىغىنى، بۇلتۇر 6 ئولكىدىن كېسەللەر داۋالانغانلىغىنى، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا بەرەس كېسىلى بىلەن ئاغرىپ ئۇيقۇ دورىسى ئىستېمال قىلىپ ئۇلۇۋېلىش نىيىتىگە كەلگەن بىر قىزنىڭ، قىرغىز ئىشچىنىڭ، گەنسۇلۇق دېخان، شەنشىلىك بىر ياش، يۇنناندىن ۋە خۇنەنلىك يول قۇرۇلۇش ئىشچىلىرىنىڭ بارلىغىنى قىزغىن ھېسسىيات بىلەن بايان قىلغان.

ئۇيغۇر تەۋەتچىلىكىنىڭ كەلگۈسىدە پارتىيە رەھبەرلىگى ئاستىدا كەڭ تەبىي خادىم-لارنىڭ تىرىشچانلىغى ئارقىسىدا ئوزىنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرۇپ، ۋەتەننى زامانىۋىلاش-تۇرۇش يولىدىكى ئۇلۇغۋار يېڭى يۇرۇشتە مۇھىم توھپە يارىتىدىغانلىغىغا تولۇق ئىشىنىمىز.

پايدىلانغان ئەدەبىياتلار

1. ب. د. پېتروۋ مۇھەررىرلىگىدە سوۋېت پەنلەر ئاكادېمىيىسى تۇزگەن «مىدىيىسىنا تارىخى» 1 - توم.
2. چارلىستون «دۇنيا دورىگەرلىك تارىخى»
3. «جۇڭگو پەن - تېخنىكا تارىخى»
4. ئىبنى سىنا: «كىتابۇششىفا» (بېيجىڭ داشۇي تەرجىمىسى)
5. ئىبنى سىنا: «كىتاب ئەلقانون فىتتىب»
6. «ئوغۇزنامە» (شىرماك رەتلىگەن نۇسخا ۋە «شەجەرەئى تۇرك» نۇسخىسى)
7. «چىستانى ئىلىك بېك»
8. مەخمۇت قەشقىرى «دىۋان لۇغەت تۇركى» (ئوزبېكچە نەشرى)
9. زەمەخشەرى: «مۇقەد دەمەتۇل ئەرەپ»
10. س. يى. مالوف: «قەدىمقى تۇرك يازما خاتىرىلىرى» (1951 - يىل رۇسچە نەشرى)
11. فىك جياشىك: «ئۇيغۇر تارىخى ماتېرىياللىرىنىڭ قىسقىچە توپلىمى»
12. كارادىۋا ئوكس: «ئىسلام قامۇسى» (فارابى بابى)
13. «ئۇلۇغ بېرىتانىيە ئېنسىكلوپېدىيىسى» (زاراتوسترا، مانى، ئاۋېروس قىسىملىرى)

14. ئەخمەت ئىمىن (ناجۇك تەرجىمە قىلغان) «ئەرەپ مەدەنىيىتىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرى»
15. ئا. ن. گرادشتوۋسكى: «قەدىمقى زامان شەرق تارىخى»
16. ۋ. م. مىكگوۋىن: «ئوتتۇرا ئاسىيا قەدىمقى مەملىكەتلىرى تارىخى»
17 جاڭ شىنلياڭ: «جۇڭگو بىلەن غەرپنىڭ قاتناش تارىخى» (7 تومىلۇق)
18. ئەن زۇجاڭ: «ئىككى خەن ۋە غەربى دىيارنىڭ تارىخى مۇناسىۋىتى»
19. شاڭ دا: «چاڭئەن ۋە غەربى دىيار مەدەنىيىتى»
20. سۇڭ داربك: «جۇڭگو بىلەن ئەرەپلەرنىڭ تىببى دورا ئالماشتۇرۇشلىرى»
(«تارىخ تەتقىقاتى» ژورنىلى 1959 - يىل 1 - سان)
21. يۇي شى: «غەربى دىياردا بۇددا دىنى»
22. فارابى بىنسۇ گىراپپىسى «دوكتور: ب. ن. شەھسۇۋار ئوغلى، تۇركىيە» ئىس-
23. يۇسۇپ ھاجىم قەشقىرى: «قانۇنچە»
تامبۇل. 1950. 12. 29.
24. تۇردى مۇھەممەت ئاخۇنتۇم: «ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك ئىلمى دەستۇرى»
25. باي ئاخۇن: «ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك ئىلمى ساۋاتلىرى»
26. «شىنجاڭ ياشلىرى» 1979 - يىل 1 - سان (لۇئىس ئايرىنىڭ ماقالىسى)
27. «ئىچكى كېسەللىكلەر ئاساسلىرى» (موسكۋا 1952 - يىل نەشرى)
28. ئۇيغۇر تىبابەت تارىخي ماتېرىياللىرى توپلىمى (شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم را-
يونلۇق سەھىيە نازارىتى ئۇيغۇر تىبابەت تەتقىقات ئىشخانىسى تەرىپىدىن 1982 - يىل
10 - ئاي نەشرى)
29. «تۇت تومىلۇق تىببىي چوڭ قامۇسى» تىبەت يېزىغىدا يېزىلغان قولىيازما
كىلاسسىك ئەسەر. لاسادا ساقلانغان.